

ISS

**Instytut Studiów Społecznych
Uniwersytet Warszawski**

**Institute for Social Studies
University of Warsaw**

*

Seria: PRACE MIGRACYJNE, nr 36

**Metody ilościowe w
badaniach nad migracjami
międzynarodowymi**

Ewa Jaźwińska

Kwiecień 2000

ISS is affiliated with the Institute for Social Research at the University
of Michigan, Ann Arbor, MI

Working Papers

Ośrodek Badań nad Migracjami
Instytut Studiów Społecznych UW
Stawki 5/7

00-183 Warszawa

Tel.: 48+22+8315153

Fax: 48+22+8314933

Internet: ISSINFO@SAMBA.ISS.UW.EDU.PL

Seria: PRACE MIGRACYJNE, nr 36

Metody ilościowe w badaniach nad migracjami międzynarodowymi

Ewa Jaźwińska

SPIS TREŚCI

1. WSTĘP	4
2. METODY ILOŚCIOWE	6
2.1. Definicja	6
2.2. Metody ilościowe w badaniach społecznych	7
2.3. Rodzaje badań ilościowych	7
2.4. Dobór próby	8
3. PODSTAWOWE PROBLEMY W STOSOWANIU METOD ILOŚCIOWYCH W BADANIACH MIGRACJI MIĘDZYNARODOWYCH.....	11
3.1. Wybór problemu badawczego	12
3.2. Definiowanie podstawowych kategorii badawczych	14
3.3. Określenie populacji badanej i jednostek badania	15
3.4. Technika badania: sondaż.....	17
3.5. Dobór próby	18
4. ROZWIĄZYWANIE DYLEMATÓW ILOŚCIOWYCH BADAŃ NAD MIGRACJAMI.....	20
4.1. Rodzaje badań i dobór populacji.....	20
4.2. Dobór prób do różnych typów badań	25
4.3. Badania na próbach celowych	28
4.4. Badania panelowe	29
4.5. Podejście wielotechnikowe: etnosondaż	31
5. PODSUMOWANIE.....	34
BIBLIOGRAFIA.....	35

1. WSTĘP

Migracje międzynarodowe, według opinii wielu znawców problemu, stały się jednym z ważniejszych procesów ludnościowych końca XX wieku. Skala i różnorodność zjawiska zwiększa się. Wraz z tym wzrostem narasta potrzeba jego rozpoznania, zmierzenia, zbadania przyczyn i konsekwencji.

Coraz większe zainteresowanie problematyką migracji międzynarodowych obserwowane od co najmniej dziesięciu lat, musiało skierować uwagę badaczy na problemy związane z metodologią badań tego typu procesów. Specyfika procesów migracji międzynarodowych, już przez sam fakt, że punkty startowe i docelowe zdarzeń migracyjnych znajdują się w różnych, niekiedy bardzo odległych krajach oraz z uwagi na to, że często trudno je jednoznacznie ustalić, w połączeniu z rozwojem masowych migracji nielegalnych, powoduje, że badania tego typu migracji są szczególnie skomplikowane, w związku z czym zastosowanie w nich tradycyjnych metod analizy (stosowanych na gruncie ekonomii, socjologii, demografii czy geografii) nie zawsze jest możliwe i akceptowane.

Specyfika, a zarazem trudności związane z badaniami migracji międzynarodowych wynikają z kilku źródeł.

Po pierwsze, migracje są dynamicznym procesem, w którym bardzo często trudno jednoznacznie ustalić punkt startowy i punkt końcowy wędrówki. To powoduje, że często badaniami obejmuje się tylko pewne fazy tego procesu, przyjmując, niekoniecznie słusznie, że bada się cały proces.

Po drugie, migracje międzynarodowe – z definicji – przebiegają poprzez granice państwowe. Sposoby rejestrowania odpływu i napływu migrantów, mimo prób wypracowania jednolitych procedur, ciągle są zróżnicowane. To z kolei powoduje, że nawet ustalenie rozmiarów migracji jest utrudnione. Jednocześnie rozpoznanie pełnego procesu migracji wymagałoby badań na terenie co najmniej dwóch państw, co również komplikuje procedury badawcze oraz samą organizację badań.

Po trzecie, w wielu sytuacjach mamy do czynienia ze znacznym rozproszeniem strumieni migracyjnych, migranci kierują się do wielu krajów. Dotarcie do emigrantów rozproszonych po różnych krajach i kontynentach jest niesłychanie kosztowne, a w praktyce często niemożliwe.

Po czwarte, znaczna część współczesnych migracji międzynarodowych ma charakter nielegalny. Migranci przybywający na teren obcego kraju nielegalnie, pozostający tam bez odpowiednich dokumentów lub tylko podejmujący pracę bez zezwolenia są kategorią szczególnie trudno dostępną dla badacza. Nie figurują w żadnych wykazach ani rejestrach, nie można więc do nich dotrzeć poprzez biura adresowe ani inne urzędowe spisy. Jednocześnie migranci o nieuregulowanym statusie prawnym w kraju docelowym, często poruszający się na granicy prawa lub wchodzący w konflikt z przepisami, unikają kontaktów, które w ich przekonaniu mogą stanowić zagrożenie, a tak postrzegani mogą być również badacze.

Po piąte wreszcie, do badań migracji międzynarodowych przenoszone są często wzory wypracowane w badaniach migracji wewnętrznych, co nie zawsze jest uprawnione i może prowadzić do wielu nieporozumień i zakłócenia procesu badawczego. Ogólnokrajowe przekrojowe badanie sondażowe może odpowiedzieć na większość pytań dotyczących migracji wewnętrznych. W jednym badaniu można bowiem uzyskać informacje zarówno o migracjach już dokonanych, jak i o migracjach potencjalnych oraz o osobach, które migracji nie podjęły i nie mają zamiaru podjąć. Takie postępowanie badawcze w przypadku migracji międzynarodowych jest niemożliwe.

Wszystkie wymienione wyżej trudności powodują, że wybór metody badań, czynność niezwykle ważna przy podejmowaniu wszystkich badań społecznych, w przypadku migracji międzynarodowych ma szczególne znaczenie. Istotny jest bowiem nie tylko wybór najwłaściwszej metody do rozwiązania postawionego problemu badawczego, ale również uwzględnienie możliwości realizacji procedur odpowiednich dla danej metody. Wychodząc z tych przesłanek, w naukach społecznych, szczególnie w socjologii, jedno z podstawowych rozstrzygnięć dotyczy tego, czy badanie będzie opierać się przede wszystkim na metodach określanych jako ilościowe czy jakościowe¹.

Dyskusja dotycząca przewagi metod ilościowych albo jakościowych nieustannie przewija się w rozważaniach metodologicznych, a także przy rozwiązywaniu konkretnych problemów badawczych. Zwolna toruje sobie drogę pogląd o zrównoważonym znaczeniu ich obu lub ich komplementarności. Obecnie nawet wśród badaczy struktury społecznej, dziedziny badanej dotychczas prawie wyłącznie w oparciu o metody ilościowe, pojawiają się głosy wskazujące na niedostatki tego typu podejścia.

Podział metod badawczych na ilościowe i jakościowe dokonywany jest zazwyczaj na dwóch płaszczyznach. W podręcznikach metod i technik analizy socjologicznej kładzie się nacisk na odmienność procedur badawczych, stopień standaryzacji narzędzi, metod analizy, a nawet kwalifikacji badaczy². Te różnice niewątpliwie są bardzo ważne, ale niektórzy autorzy zwracają uwagę na inną bardzo istotną różnicę. Uważają oni, że oba podejścia różnią się relacjami między teorią a metodą.

“Socjologia jakościowa wyróżnia się tym, że metoda i teoria są nierozdzielne. (...) W badaniach jakościowych formułowanie hipotez, tworzenie pojęć i konstruowanie typologii, podobnie jak pozostałe formy rozwijania teorii, są częścią procesu gromadzenia danych. (...) W badaniach ilościowych hipotezy stawiane są zazwyczaj przed podjęciem badań, które służą weryfikacji tych hipotez” (Lissowski 1999, s.217). Takie rozróżnienie między podejściem jakościowym i ilościowym w dyskusjach o “wyższości” jednej metody nad drugą eksponowane jest stosunkowo rzadko, chociaż wydaje się, że właśnie przytoczony tu sposób rozumowania mógłby przyczynić się do wyeliminowania wielu nieporozumień dotyczących zasadności stosowania każdego z podejść.

*

Prezentowane opracowanie poświęcone jest wyłącznie metodom ilościowym i ich zastosowaniu w badaniu migracji międzynarodowych. Ścisłej biorąc dotyczy problemów, z którymi spotka się każdy badacz migracji pragnący wykorzystać takie właśnie metody.

Masowy charakter współczesnych procesów migracyjnych powoduje w oczywisty sposób dążenie do ich zmierzenia. Pomiar strumieni i zasobów migrantów jest niezbędny nie tylko z powodów czysto poznawczych, ale przede wszystkim wiedza ta jest konieczna do prowadzenia przez państwa polityki migracyjnej, podejmowania decyzji mających na celu zahamowanie lub zwiększenie napływu lub odpływu migrantów. Tym celom służą przede wszystkim statystyki migracji będące w gestii agend administracji państwowej, władz lokalnych itp.

¹ Oczywiście możliwe jest podejście uwzględniające jednocześnie obie metody, ale z reguły badacze jednemu z tych podejść przypisują podstawowe znaczenie. O podejściach mieszanych szerzej będzie mowa w końcowej części pracy.

² Takie podejście prezentuje między innymi A. Górny w publikacji poświęconej zastosowaniu metod jakościowych w badaniach migracji międzynarodowych (Górny 1998).

Prace nad ulepszeniem i unifikacją statystyki migracji międzynarodowych w ostatnich latach bardzo zintensyfikowały się. Ostatnie rekomendacje ONZ w tej dziedzinie zmierzają do upowszechnienia nowej definicji migracji i migranta, jednoznacznego określenia poszczególnych kategorii migracji, sposobów rejestracji, zawartości formularzy będących podstawą statystyk, a nawet zalecają określone sposoby prezentacji zagregowanych danych³.

Jednak nawet najlepsze statystyki ograniczają się do stosunkowo nielicznych informacji o uczestnikach procesu migracyjnego. Są to na ogół podstawowe charakterystyki społeczno-demograficzne, a także informacje o kraju pochodzenia i kraju docelowym oraz celu przyjazdu lub wyjazdu. Są to więc informacje niezbędne do wstępnego rozpoznania zjawiska, ale z pewnością niewystarczające do jego pogłębionego zbadania. Umożliwiają co najwyżej postawienie hipotez dotyczących przyczyn i konsekwencji różnego typu migracji. Jednakże hipotezy te mogą być weryfikowane tylko poprzez specjalistyczne badania poświęcone tej problematyce. Realizacji i organizacji takich badań poświęcony jest prezentowany dalej tekst.

*

Na zakończenie tego wstępu czytelnikowi należy się jeszcze jedno wyjaśnienie. Migracje, w tym również migracje międzynarodowe, są przedmiotem zainteresowania różnych dyscyplin naukowych: demografii, ekonomii, geografii, socjologii, antropologii, historii. Każda z tych dyscyplin ma właściwe dla niej podejścia badawcze. Dotyczy to zarówno obszaru zainteresowań jak i stosowanych metod. Niniejsza praca prezentuje spojrzenie socjologa na badania migracji międzynarodowych. Jest próbą oceny możliwości zastosowania typowych dla socjologii metod ilościowych, spełniających wymogi poprawności metodologicznej w zakresie stosowanych technik i sposobów wnioskowania, do wyjaśniania procesów migracyjnych. Taką podstawową metodą jest sondaż socjologiczny i dlatego dalsza część pracy będzie dotyczyła przede wszystkim możliwości wykorzystania sondażu w badaniach migracji międzynarodowych.

2. METODY ILOŚCIOWE

2.1. Definicja

W Encyklopedii Socjologii autor hasła "Metody ilościowe" G. Lissowski charakteryzuje je w następujący sposób: "Metody ilościowe powszechnie kojarzy się z takimi badaniami, w których liczby są używane do charakteryzowania właściwości jednostek obserwacji i/lub do przedstawiania wyników badania. Są w nich jednak wykorzystywane także inne, nieliczbowe obiekty formalne (np. grafy, relacje). Metody ilościowe utożsamia się z metodami statystycznymi. Jest to uzasadnione dominującą pozycją metod statystycznych wśród metod ilościowych. Strukturę metodologiczną zróżnicowanej klasy metod opatrywanych mianem "ilościowe" najlepiej można scharakteryzować za pomocą tzw. **schematu macierzowego**, w którym dane o m właściwościach zbioru n równoważnych jednostek obserwacji są przedstawiane w postaci macierzy o wymiarach $n \times m$, nazywanej macierzą danych" (Lissowski 1999, s. 217).

³ Najnowsze wytyczne dotyczące statystyk migracyjnych zawiera publikacja "Recommendation on Statistics of International Migration" Statistical Papers, Seria M, No. 58, Rev.1, UN, New York, 1998.

Jednostkami obserwacji w badaniach ilościowych mogą być zarówno osoby fizyczne, jak i grupy lub kategorie społeczne (np. gospodarstwa domowe, rodziny, grupy zawodowe) oraz instytucje (firmy, szkoły, itp.). Zdefiniowanie jednostek obserwacji w niektórych rodzajach badań jest szczególnie ważne, ponieważ określa charakter narzędzia badawczego, np. kwestionariusza wywiadu.

Z badaniami ilościowymi nierozłącznie wiąże się problematyka pomiaru. Cel takich badań stanowi bowiem zawsze zmierzenie natężenia pewnych cech badanych obiektów oraz związków lub relacji między nimi. Charakter analiz związany jest z typem zmiennych (właściwości) występujących w macierzy.

2.2. Metody ilościowe w badaniach społecznych

Badania ilościowe od dawna stosowane były w naukach przyrodniczych. Można powiedzieć, że stanowiły oczywistość w tych naukach oraz że prawdopodobnie nie istniała wobec nich opozycja w postaci metod jakościowych. Rozwój nauk społecznych w XIX wieku dążył między innymi do przeniesienia i zastosowania metod nauk przyrodniczych w naukach społecznych, w tym w socjologii. Wcześniej, choć również jeszcze długo potem, a nawet do dziś, refleksja dotycząca zjawisk społecznych rozwijała się przede wszystkim w obrębie szeroko rozumianej humanistyki, głównie w obrębie filozofii i historii. Rozwój badań ilościowych nastąpił zatem praktycznie znacznie później i kojarzony jest na ogół z rozwojem socjologii amerykańskiej w latach 1930-tych (Szacki 1981). Rozwój technik obliczeniowych i komputeryzacja wzmogły w okresie ostatnich 30-40 lat zainteresowanie wykorzystaniem metod ilościowych do wyjaśniania zjawisk społecznych.

Oczywiście w różnych dziedzinach nauk społecznych wprowadzanie metod ilościowych następowało w różnym czasie, przy czym najwcześniej następowało to w naukach ekonomicznych. Klasyczna socjologia, z dorobkiem Webera włącznie, budowała systemy teoretyczne bardziej na obserwacji i refleksji intelektualnej niż na analizach danych liczbowych.

Badania nad migracjami natomiast od samego początku opierały się na danych ilościowych. Ravenstein oparł swoje prawa migracji na analizie danych ze spisu ludności w Wielkiej Brytanii z 1881 r. Z kolei, Stouffer testował swoje modele na ilościowych badaniach ruchliwości mieszkańców Cleveland (były to rejestry wymeldowań i zameldowań w odpowiednich jednostkach administracyjnych) (Lee 1972). Charakterystyczne jest, że migracje tak bardzo wiążą się z badaniami o charakterze ilościowym, że w omawianiu dokonań badań nad migracjami pomija się na ogół pracę Thomasa i Znanieckiego o emigrantach polskich (Thomas, Znaniecki 1976). Faktem jest, że to przełomowe w historii socjologii dzieło nie rozwijało teorii migracji, i zaliczane jest raczej do nurtu socjologii kultury, jednak podstawą uogólnień teoretycznych i metodologicznych była w nim analiza procesów migracyjnych.

2.3. Rodzaje badań ilościowych

Metody ilościowe znajdują bardzo różnorodne zastosowania, mogą być wykorzystywane w różnego typu badaniach. W Encyklopedii Socjologicznej jako rodzaje badań ilościowych wymienione są badania przekrojowe, badania porównawcze, badania strukturalne, badania dynamiczne oraz badania eksperymentalne (Lissowski 1999, s.222–223). Ta klasyfikacja odwołuje się głównie do charakteru macierzy danych (jednej lub kilku) oraz do rodzaju analiz prowadzonych w poszczególnych typach badań. Możliwe

jest jednak również klasyfikowanie badań prowadzonych metodami ilościowymi ze względu na charakter jednostek badawczych oraz sposób zbierania informacji.

Z punktu widzenia sposobu zbierania danych, w badaniach socjologicznych szczególne miejsce wśród metod ilościowych zajmuje sondaż, uznawany dość powszechnie za podstawową dla tej dyscypliny technikę.

W Encyklopedii Socjologii, przygotowanej niedawno przez polskich autorów, sondaż opisany jest pod hasłem "badania ankietowe". Autorzy hasła nie definiują go wprost, ale - przytaczając spotykane w literaturze definicje - zwracają uwagę na rozbieżności terminologiczne (Kublik i inni 1998, s.51-52).

W praktyce przyjmuje się zazwyczaj, że sondaż jest techniką polegającą na zadawaniu osobom badanym pytań i rejestrowaniu ich odpowiedzi. Pytania - w identycznej treści i formie dla wszystkich badanych - spisane są na formularzach zwanych kwestionariuszami. Technika takich badań może być różna. Kwestionariusze mogą być rozsyłane drogą pocztową, rozdawane do wypełnienia specjalnie zgromadzonemu audytorium, czy zadawane przez telefon. Najczęściej jednak sondaż polega na zadawaniu pytań przez ankietera (badacza) wybranym lub wytypowanym do badania osobom.

Aczkolwiek w badaniach sondażowych pytania kierowane są zawsze do osób fizycznych, to jednostkami badania niekoniecznie muszą być właśnie te osoby. Mogą nimi być np. rodziny, gospodarstwa domowe, instytucje. W takich sytuacjach pytania kwestionariusza kierowane są do tzw. "dobrych informatorów", czyli osób, które w kompetentny sposób mogą udzielić informacji o jednostkach badanych. Mogą to być głowy gospodarstw domowych, szefowie instytucji. Oczywiście w każdej sytuacji musi być zachowana odpowiedniość między problematyką badania, a konkretnie treścią pytań kwestionariusza, a osobą, do której te pytania są kierowane. Osoby badane mogą być w pewnych sytuacjach dobrymi informatorami o sytuacji czy zachowaniach osób trzecich, ale nie o ich postawach czy poglądach. Głowa gospodarstwa domowego może być odpowiednim źródłem wiedzy o migracjach innych członków gospodarstwa w zakresie czasu i kierunku wyjazdów. Nie będzie jednak właściwym informatorem, jeśli problematyka badawcza dotyczy sposobu adaptacji migranta w nowym środowisku.

Aczkolwiek badania sondażowe są zasadniczo badaniami przekrojowymi, to mogą być podstawą do bardzo różnorodnych analiz, również o charakterze dynamicznym. Dane dynamiczne w badaniach sondażowych można uzyskiwać zarówno przez jednorazowe zadawanie pytań dotyczących wydarzeń z różnych momentów czy okresów przeszłości, jak przez wielokrotne badania kolejnych kohort lub poprzez badania panelowe, czyli badania powtarzane na próbach obejmujących te same jednostki w różnych okresach.

2.4. Dobór próby

Określona w momencie formułowania problemu kategoria obiektów, których dotyczyć ma badanie zazwyczaj jest na tyle liczna, że przebadanie wszystkich elementów jest niemożliwe, a przynajmniej nieopłacalne. Procedury takie, zwane badaniami wyczerpującymi, stosowane są najczęściej przy badaniach kategorii nielicznych, łatwych do zidentyfikowania. Tego typu podejście znajduje uzasadnienie np. w badaniu elit politycznych albo bardzo wąskich grup zawodowych. Pewnego rodzaju wyjątkiem od tej reguły są powszechne spisy ludności, które obejmują wszystkie osoby (w Polsce jednostką spisową jest mieszkanie) na terenie całego kraju. Jednak badania spisowe są niezwykle kosztowne, realizowane rzadko i zawierają stosunkowo mało informacji. Wobec tego, tylko w bardzo ograniczonym zakresie mogą być wykorzystywane do analizy szczegółowych problemów. Obecnie w niektórych krajach w okresach między spisami

realizowane są tzw. "mikrospisy", na reprezentacyjnych próbach obejmujących stosunkowo niewielką część (niekiedy jednak aż około 5%) populacji generalnej. W Niemczech na przykład mikrospis, który jest sporządzany corocznie, stanowi podstawowe źródło informacji o migracjach.

Najczęściej informacje w badaniach ilościowych zbierane są tylko o niektórych obiektach należących do określonego w problemie badania zbioru. W wielu wypadkach jednak wyniki uzyskane na badanym podzbiórze uogólniane są na całą kategorię (populację generalną). Podzbiór taki nazywa się próbą, a uogólnianie - wnioskowaniem statystycznym. Aby wnioskowanie takie było uprawnione próba musi być reprezentatywna dla populacji. Reprezentatywność oznacza w tym wypadku możliwość oszacowania prawdopodobieństwa błędu pomiaru w określonym przedziale ufności⁴.

Możliwość oszacowania reprezentatywności próby zależy od sposobu jej doboru, czyli sposobu wytypowania z populacji jednostek do badań. Takie warunki spełniają próby losowe. "Wyborem losowym nazywamy taki sposób wyboru próby, w którym: 1/ dla każdego elementu populacji istnieje taka próba, która ten element zawiera, 2/ każdej n -elementowej próbie możliwej do wylosowania z populacji jest przypisane określone, dodatnie prawdopodobieństwo tego, że zostanie ona wylosowana, 3/ losowanie próby przeprowadza się za pomocą pewnego mechanizmu losowego, który zapewnia wylosowanie każdej możliwej próby z przypisanym jej prawdopodobieństwem wyboru" (Lissowski 1999, s.223–224).

Istnieje szereg schematów losowego doboru próby. Najpopularniejsze z nich to:

1. Prosty dobór losowy, kiedy to jednostki do badania losowane są z całej populacji i każdy element należący do populacji ma jednakowe prawdopodobieństwo wylosowania. W praktyce w badaniach socjologicznych ten schemat stosowany jest rzadko, na ogół w sytuacjach, gdy populacja jest skoncentrowana na niewielkim, zwartym obszarze, np. gdy badamy mieszkańców jednego miasta, pracowników jednego zakładu, itp. Przy próbach ogólnokrajowych takie losowanie jest nieekonomiczne, ponieważ możliwość uzyskania próby bardzo rozproszonej zwiększa koszty badania.

2. Dobór warstwowy polega na podzieleniu populacji na rozłączne i wyczerpujące tę populację warstwy i niezależnym losowaniu prostym z każdej z tych warstw. Schemat ten jest zalecany z uwagi na fakt, że taki sposób doboru zmniejsza błąd standardowy estymatora. Zasada warstwowania zależy od celu badania oraz od wiedzy badacza o populacji. Postuluje się, aby zasada ta była związana z celem badania. Np. jeżeli badacza interesują postawy lub zachowania ludności zamieszkującej miejscowości różnej wielkości, to pożyteczne będzie warstwowanie według wielkości miejscowości. Kryterium warstwowania może być tylko cecha, której rozkład w populacji znany jest przed rozpoczęciem badania. Na ogół są to podstawowe charakterystyki społeczno-demograficzne ludności rejestrowane w standardowych statystykach. Najczęściej stosowany jest **warstwowy dobór proporcjonalny**, czyli taki, w którym udział jednostek wylosowanych z każdej warstwy jest proporcjonalny do udziału tej warstwy w populacji. W pewnych sytuacjach korzystne jest zastosowanie **warstwowego doboru nieproporcjonalnego**. Ma to miejsce wtedy, gdy niektóre, szczególnie interesujące badacza kategorie mają bardzo mały udział w populacji. Aby uzyskać o takiej kategorii wiarygodne informacje musi być ona w próbie reprezentowana dostatecznie licznie. Przy losowaniu proporcjonalnym powodowałoby to konieczność powiększenia całej próby, a

⁴ Doładne opisy procedur szacowania błędu próby i przedziałów ufności znajdują się w każdym podręczniku statystyki oraz metod socjologicznych. Niektóre z nich podane są w Bibliografii na końcu tekstu.

więc zwiększenie kosztów badania. Ten typ doboru nie eliminuje możliwości wnioskowania o całej populacji, w takiej sytuacji wymagane jest jedynie zastosowanie odpowiedniego systemu wag. Szczególną wersją warstwowego doboru nieproporcjonalnego jest **dobór optymalny**. Generalnie biorąc polega on na tym, że warstwy bardziej homogeniczne ze względu na interesujące badacza cechy mogą być mniej liczne (niedoreprezentowane), a warstwy bardziej zróżnicowane liczniejsze (nadreprezentowane), co pozwala polepszyć jakość próby bez zwiększania jej wielkości.

3. Dobór wielostopniowy: istota tego schematu polega na tym, że w kolejnych krokach postępowania losuje się podpróby, a dopiero z każdej z nich elementy do badania. Zaletą tego typu doboru jest możliwość ograniczenia kosztów badania (poprzez zmniejszenie rozproszenia badanych elementów) oraz możliwość dokonywania doboru elementów podstawowych bez konieczności posiadania pełnego spisu tych elementów. W wylosowanych, małych jednostkach terytorialnych bada się wszystkie jednostki należące do populacji, np. na wylosowanej ulicy, w wylosowanym wcześniej mieście badaniem objęte zostają wszystkie gospodarstwa domowe, których członkowie migrowali za granicę.

Jakość wyników uzyskanych w badaniu na próbie losowej zależy nie tylko od sposobu jej doboru, ale również od kompletności realizacji. W badaniach sondażowych praktycznie nigdy nie uzyskuje się stuprocentowej realizacji. Wylosowane do badania osoby - reprezentujące siebie lub inne obiekty badane - mogą być nieobecne lub nie wyrazić zgody na udział w badaniu. Niepełną realizację próby określa się w języku socjologicznym jako problem jednostek niedostępnych⁵. Problem ten jest często pomijany przez autorów badań, którzy milcząco przyjmują założenie, że rozkłady badanych cech wśród jednostek zbadanych i niezbadanych (choćby należących do próby) nie różnią się. Jest to założenie trudne do zweryfikowania i w wielu wypadkach prawdopodobnie niesłuszne.

W sytuacji, gdy dobór losowy nie jest możliwy, co wiąże się często z charakterem badanej populacji, a czasem również z ograniczonym budżetem badań, badania ilościowe realizowane są na tzw. próbach celowych. Jednostki badania do takich prób dobierane są ze względu na posiadanie określonej cechy lub zespołu cech. Najpopularniejszą i najbardziej zbliżoną do doboru losowego jest **metoda kwotowa**. „Podstawowa idea metody kwotowej, która nigdzie w literaturze nie została jasno wyłożona, wydaje się następująca: gdyby wszystkie cechy zbiorowości generalnej oraz rozkład tych cech były znane, wówczas można by sporządzić próbę reprezentatywną zbiorowości generalnej bez uciekania się do metody losowania. Sytuacja taka jest, oczywiście, niemożliwa. Przy doborze kwotowym bierzemy pod uwagę tylko kilka cech – przede wszystkim te, których rozkład w zbiorowości generalnej znamy – spodziewając się, że również inne cechy zbiorowości generalnej znajdą w próbie kwotowej mniej lub bardziej reprezentatywne odzwierciedlenie.” (Mayntz, Holm, Hubner 1985)

W wielu wypadkach zastosowanie kwotowego doboru próby daje dobre rezultaty. Ma to miejsce w sytuacjach, w których analizowane cechy (zmienne) są silnie skorelowane ze zmiennymi wykorzystanymi w konstrukcji kwoty. Jednak nawet w takiej sytuacji nie można określić prawdopodobieństwa błędu ani przedziału ufności przy estymacji uzyskanych wyników. Krytycy tego typu doboru próby zwracają uwagę na dwa rodzaje jej niedostatku. Pierwszy to wpływ osoby realizującej badanie (zazwyczaj ankietera) na dobór jednostek badania. Poza kryteriami kwotowymi, które są z góry

⁵ Kwestia ta została szerzej omówiona w pracy G. Lissowskiego “Problem jednostek niedostępnych w badaniach socjologicznych” (Lissowski 1971).

określone, może on dobrać jednostki, które z jakiś powodów są mu bliższe, np. pochodzące z jego środowiska lub chętniej nastawione do udziału w badaniu. Po drugie, w próbach kwotowych nie można ustalić, jak duże były faktyczne niedobory, czyli ile osób (jednostek badania) nie zgodziło się na udział w badaniu. Obie sytuacje mogą być powodem systematycznego błędu próby.

Poza doбором kwotowym stosowane są inne sposoby doboru celowego, polegające generalnie biorąc na tym, że jednostki do badania dobierane są ze względu na posiadanie określonej cechy wszystkimi dostępnymi metodami. Takie postępowanie stosowane jest w sytuacjach, gdy populacje badane są trudno dostępne, wiedza o ich liczebności i strukturze jest skąpa i niekompletna. Jednym z popularniejszych sposobów doboru respondentów w takiej sytuacji jest tzw. metoda kuli śniegowej. Metoda ta, ogólnie biorąc, polega na tym, że badacz koncentruje się na dotarciu do jednej lub kilku jednostek należących do populacji, która jest obiektem badania, stara się zdobyć ich zaufanie i uzyskać kontakty z kolejnymi osobami. Kolejni respondenci wskazują następnych itd. Jakość i reprezentatywność uzyskanych w ten sposób prób zależy w znacznej mierze od pierwszego kontaktu badacza: jeżeli jednostka dająca początek kuli śniegowej ma w badanej populacji kontakty w różnych grupach i środowiskach wtedy uzyskana próba może dość dobrze oddawać zróżnicowanie zbiorowości. Jeśli jednak „pierwszy kontakt” pozwala dotrzeć tylko do niektórych grup, istnieje duże prawdopodobieństwo, że uzyskane wyniki będą nie tylko niekompletne, ale również będą dawały fałszywy obraz badanej populacji. W literaturze poświęconej metodom ilościowym ten typ prób jest na ogół pomijany, ponieważ nie pozwala on na jakiegokolwiek estymowanie wyników z próby na populację.

3. PODSTAWOWE PROBLEMY W STOSOWANIU METOD ILOŚCIOWYCH W BADANIACH MIGRACJI MIĘDZYNARODOWYCH

Każde badanie naukowe, bez względu na problematykę i stosowane metody, wymaga realizacji stałych czynności badawczych, których wykonanie jest warunkiem poprawności postępowania. We wszystkich typach badań pierwszym krokiem jest postawienie problemu badawczego, zdefiniowanie podstawowych pojęć, następnie ich operacjonalizacja, czyli przełożenie na kategorie możliwe do wykorzystania w badaniu empirycznym. W badaniach społecznych (choć nie tylko), w których obiektami są jednostki, kategorie lub grupy społeczne, konieczne jest też zdefiniowanie populacji, czyli ogółu osób (grup, kategorii), których dotyczy badany problem.

W badaniach, których celem jest pomiar, a do takich należą badania ilościowe, koniecznym elementem procedury badawczej jest określenie mierników właściwych dla danego pomiaru.

Te wszystkie operacje muszą być wykonane przed przystąpieniem do badań nad migracjami międzynarodowymi.

3.1. Wybór problemu badawczego

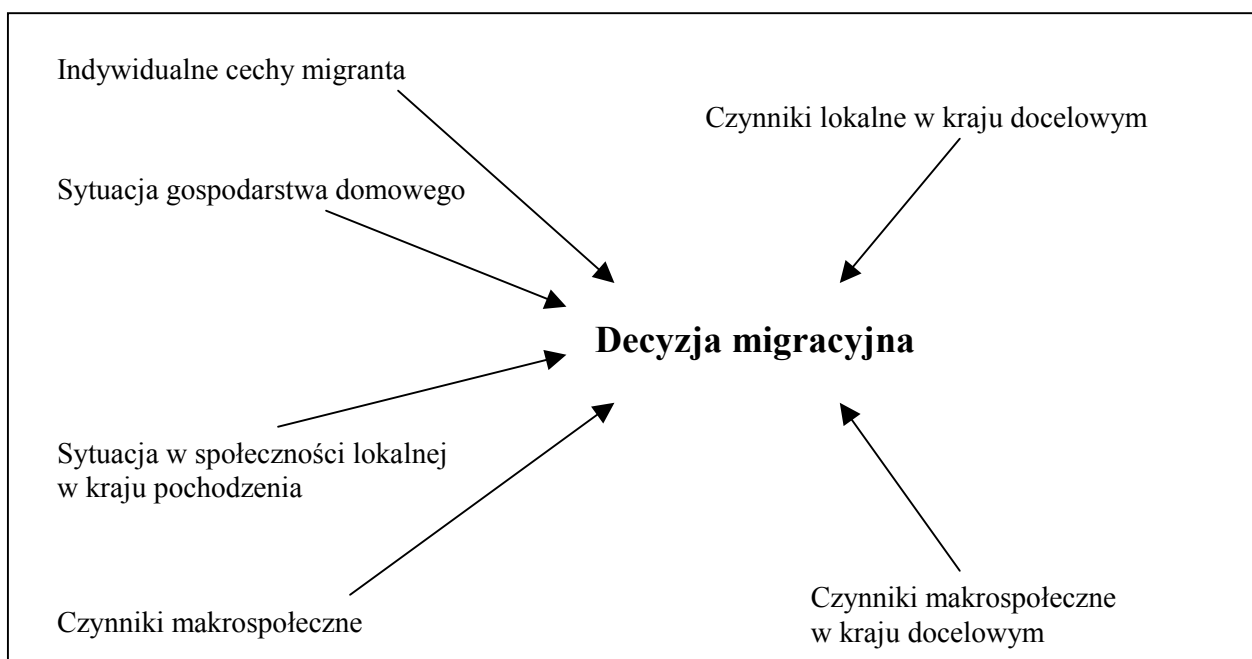
“Problem badawczy to tyle, co pewne pytanie lub zespół pytań, na które odpowiedzi ma dostarczyć badanie” (Nowak 1970).

Problemy związane z migracjami międzynarodowymi są bardzo zróżnicowane. Pojedynczy projekt badawczy nie jest w stanie objąć wszystkich aspektów tego procesu. Wybór i sprecyzowanie konkretnego problemu badawczego w przypadku badań nad migracjami międzynarodowymi jest szczególnie ważny przy projektowaniu całego postępowania badawczego, a zwłaszcza przy wyborze metod, technik czy próby.

Dość powszechnie uznawany schemat procesu migracyjnego wyznacza podstawowe kierunki zainteresowań. Koncentrują się one zazwyczaj na (1) przyczynach, (2) konsekwencjach lub (3) przebiegu procesu migracyjnego. W badaniach migracji międzynarodowych istotną rolę mogą odgrywać również tzw. przeszkody „na styku”, w tym trudności związane z przekroczeniem granic państwowych. Każdy z tych aspektów wymaga innej konceptualizacji badania.

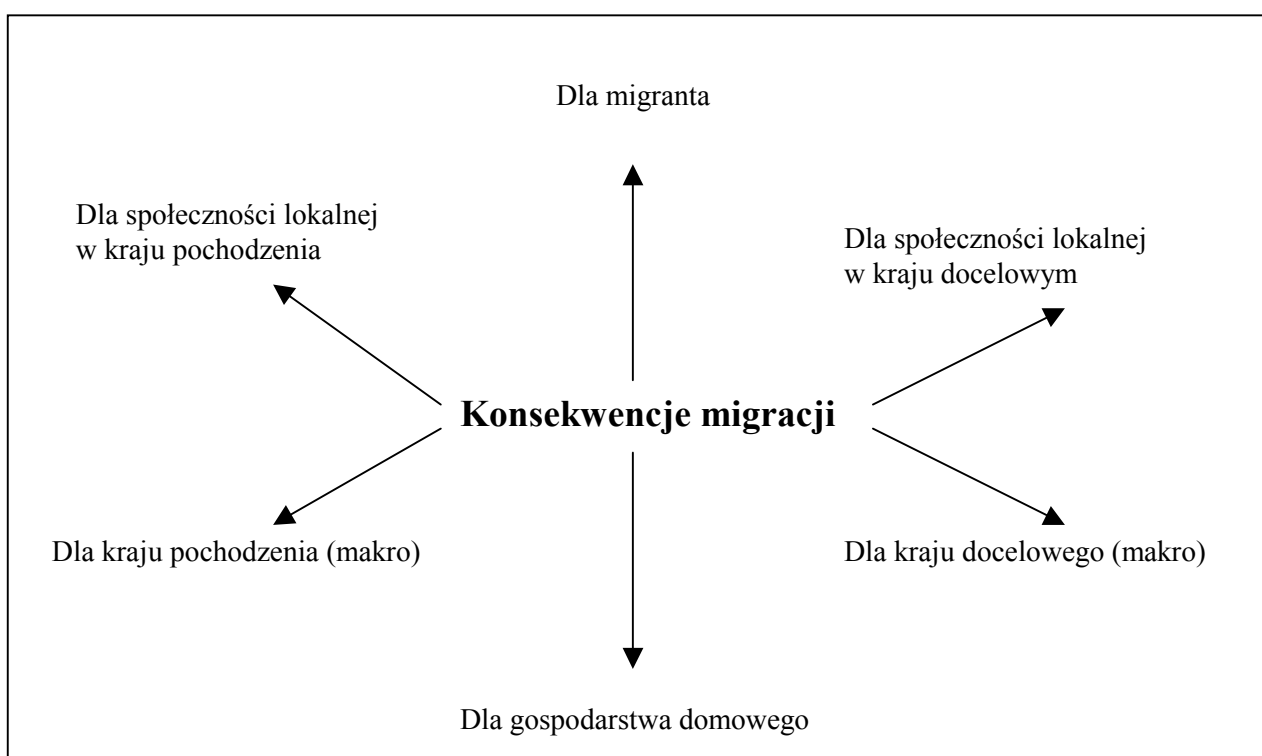
Rysunek 1 przedstawia schemat czynników wpływających na decyzje migracyjne, czyli przyczyn migracji. Jak widać na rysunku, czynniki te można podzielić na te, które działają w kraju wysyłającym (czynniki wypychające - *push factors*) oraz czynniki oddziałujące z kraju przyjmującego (czynniki przyciągające - *pull factors*). Decyzja o tym, czy badaniem ilościowym należy objąć obie kategorie czynników ma istotne znaczenie dla dalszego postępowania badawczego.

Rys. 1. Czynniki wpływające na decyzje migracyjne

Czynniki działające w kraju wysyłającym mają zróżnicowany charakter, a właściwie działają na różnych poziomach. W badaniach migracji na ogół wyodrębnia się czynniki działające na poziomie gospodarstwa domowego, społeczności lokalnej oraz czynniki makroskali - działające na poziomie makroregionu lub kraju. Również w kraju przyjmującym można wyodrębnić co najmniej dwie kategorie czynników. Uświadomienie sobie, które z nich są w szczególności obiektem zainteresowań badawczych wpływa na wybór metod i technik badawczych, a także populacji badanej (jednej lub kilku).

Rys. 2. Konsekwencje migracji

Również przy badaniu konsekwencji migracji, przystępując do projektowania badań, należy podjąć decyzję, które z nich mają zostać uwzględnione, a które będą poddawane szczegółowej analizie (rysunek 2). Badanie konsekwencji migracji dla wysyłającej społeczności lokalnej nie tylko musi być realizowane w innym kraju niż badanie konsekwencji dla osób przebywających za granicą, ale również wykorzystywać inne techniki i procedury badawcze.

Poza przyczynami i konsekwencjami, trzecią grupę zagadnień jest sam przebieg procesu migracji. Również w tym wypadku zainteresowanie badaczy może się koncentrować na różnych problemach. Po pierwsze, w tej kategorii mieści się problematyka pomiaru strumieni i zasobów migracyjnych oraz kierunków odpływu i napływu. Podstawowymi źródłami danych o tych procesach są statystyki migracyjne. Jak wspomniano na początku tej pracy, bez względu na jakość takich statystyk, zawarte w nich informacje są stosunkowo skromne.

Pomiar strumieni migracyjnych może mieć charakter badań wyczerpujących, gdy dąży się do zarejestrowania wszystkich przypadków migracji lub może być dokonywany na odpowiednio skonstruowanych próbach⁶.

Badanie przebiegu procesu migracyjnego niekoniecznie musi koncentrować się na pomiarze, określeniu natężenia i wektorów zjawiska. W tej problematyce mieści się również analiza "ścieżek migracyjnych", indywidualnych i grupowych historii migracji czy typologizacja migrantów. Tutaj już "standartowe" materiały statystyczne na ogół okazują się niewystarczające, konieczne jest zaprojektowanie "badań specjalnych", które będą uwzględniały właśnie te aspekty procesu migracyjnego.

Powyższe uwagi mają na celu przypomnienie, że migracje międzynarodowe są procesem wieloaspektowym, że danych empirycznych odpowiednich dla każdego z tych aspektów należy szukać gdzie indziej, często w rejonach odległych o setki kilometrów, do każdego należy też dobierać odpowiednie dla niego techniki i metody badawcze.

3.2. Definiowanie podstawowych kategorii badawczych

Stałym elementem każdego procesu badawczego jest definiowanie i operacjonalizacja podstawowych kategorii badawczych. W przypadku badań nad migracjami pojęciami takimi są przede wszystkim: migracja (emigracja i imigracja) oraz migrant (emigrant i imigrant). W wypadku obu tych terminów badacz staje przed dylematem: czy wykorzystać obowiązujące (z punktu widzenia pragmatyki administracyjnej) lub zalecane powszechnie (np. przez właściwe organizacje międzynarodowe lub podręczniki akademickie), czy zaproponować definicję własną, odbiegającą od powszechnie przyjętej, ale lepiej przystającą do badanego problemu. Każde z tych podejść ma swoje wady i zalety.

Masowość współczesnych migracji międzynarodowych, dążenie do regulowania strumieni migracyjnych wymaga możliwie dokładnego pomiaru zjawiska. Stąd dążenie do ujednoczenia statystyk migracyjnych, między innymi przez wprowadzenie jednolitych definicji migracji i migranta oraz sposobu pomiaru⁷. Korzyścią wynikającą z przyjęcia takich definicji jest niewątpliwie możliwość odniesienia wyników badania do istniejących danych oraz prowadzenie analiz porównawczych bez dodatkowych nakładów. Zaletą przyjęcia definicji stosowanych w statystykach międzynarodowych jest również to, że nie wymagają one dalszej operacjonalizacji, pozwalają one (przynajmniej w założeniach) jednoznacznie stwierdzić, czy dana osoba jest migrantem czy nie.

Zdarza się jednak, że tego typu definicje nie przystają do rzeczywistości. Mogą one eliminować pewną klasę zjawisk, która dla badacza jest szczególnie ważna. Przed takim problemem stanął np. zespół podejmujący w 1993 roku badania nad emigracją z krajów Europy Środkowej i Wschodniej. Okazało się, że znaczna część mobilności międzynarodowej w tych krajach nie nosi cech ujętych w powszechnie przyjmowanej wówczas definicji migracji. Rezygnacja z badania tego typu ruchliwości oznaczałaby zubożenie problematyki badawczej, pominięcie ważnego aspektu rzeczywistości społecznej lat 1990-tych. W tej sytuacji, autorzy projektu zdecydowali się na bardzo szeroką definicję migracji, co pozwoliło na objęcie badaniami zupełnie nierozpoznanej do

⁶ Próbkowy system rejestracji migrantów stosowany jest np. w angielskiej statystyce migracji. Szczegółowy opis tego systemu można znaleźć w pracy M. Okólskiego "Statystyka imigracji w Polsce. Warunki poprawności, ocena stanu obecnego, propozycje nowych rozwiązań", (Okólski 1997).

⁷ W ostatnich latach ONZ wprowadziło modyfikację w zaleceniach dotyczących definiowania pojęć migracji i migranta, odchodząc od stosowanego wcześniej kryterium długości pobytu por. (Recommendations on Statistics of International Migration, Revision 1 1998)

tej pory kategorii międzynarodowych migrantów wahadłowych⁸.

Przyjęcie w badaniu definicji teoretycznych stwarza inne problemy. Klasyczna socjologiczna definicja migracji Chałasińskiego odwołuje się do pojęcia grupy społecznej. Dla Chałasińskiego migracja to przede wszystkim zjawisko społeczne. Migracja międzynarodowa to przesiedlenie się członków grupy państwowej poza granice terytorialne tej grupy. Istotą tej definicji jest to, że migranci postrzegani są jako członkowie pewnej grupy, osoby pełniące w tej grupie określone role. Dla Chałasińskiego jest to pewne uszczegółowienie ogólnej definicji migracji, które to zjawisko określa jako przesiedlanie się członków grup społecznych poza granice terytorialne tych grup (Chałasiński 1936). Definicja ta chwytła pewien bardzo ważny aspekt procesu migracji, wyznacza obszar zainteresowań, inspirowała do stawiania kolejnych hipotez badawczych. Jeżeli jednak chcielibyśmy odwołać się do niej przy projektowaniu badań empirycznych, to natychmiast pojawiłby się problem operacjonalizacji, czyli takiego sformułowania, żeby w każdej sytuacji można było stwierdzić, czy miała miejsce migracja czy nie. To zaś wymagałoby zdefiniowania grupy społecznej, jej granic terytorialnych, kryteriów przynależności do grupy, itp. Byłoby to niezmiernie trudne. W pewnych sytuacjach trudności w zoperacjonalizowaniu pojęć mogą spowodować, że populacja badana nie będzie miała ostrych granic, a w rezultacie badaniami zostaną objęte jednostki nie należące do niej, natomiast część jednostek wchodzących w jej skład zostanie pominięta.

Nie ma jednoznacznego rozstrzygnięcia, który z przedstawionych wyżej sposobów jest lepszy. Zależy to od celu badania (weryfikacja teorii czy badania eksploracyjne), określenia problemu badawczego, a także możliwości realizacyjnych. W każdej sytuacji ostateczna decyzja należy do badacza, jednak ważne jest, by podejmowana była ona ze świadomością konsekwencji dla dalszych etapów procesu badawczego.

3.3. Określenie populacji badanej i jednostek badania

Zdefiniowanie badanej populacji zasadniczo jest elementem formułowania problemu badawczego. Cel badania często w sposób wyraźny określa zbiorowość i wymaga tylko operacjonalizacji lub uściślenia kryteriów przynależności do tej zbiorowości. Jeśli problemem badawczym byłyby np. postawy młodzieży polskiej, to zdefiniowanie młodzieży jako osób w określonym przedziale wieku byłoby jednocześnie definicją populacji badanej.

Przy badaniach migracji międzynarodowych zdefiniowanie podstawowych kategorii, takich jak migracja czy migrant nie przesądza jeszcze charakteru populacji badanej. Aby właściwie określić zbiorowość, która powinna zostać objęta badaniem należy odpowiedzieć na szereg pytań:

- > czy badani mają być tylko migranci?
- > czy badaniami objąć również tych, co nie migrują?
- > kto jest migrantem: chodzi tu nie tyle o definicję migranta, ale to czy interesują nas migranci aktualni, czy ci, którzy zakończyli migracje (aktualnie nie są migrantami), czy też ci, którzy dopiero mają zamiar migrować?
- > czy, badając imigrantów w danej społeczności, należy również uwzględnić społeczność miejscową? Taki postulat wydaje się np. bardzo sensowny, jeżeli celem badania jest poznanie różnic w poziomach i stylach życia.

⁸ Opis tego projektu badawczego można znaleźć w tekstach: Iglicka K., Jaźwińska E., Okólski M., 1996. Współczesne migracje zagraniczne ludności Polski. Badania etnosondażowe, „Studia Demograficzne” 4 (126); oraz Jazwińska E., 1996. Methods, approaches, research techniques in: Jazwińska E., Okólski M. (eds.), Causes and Consequences of Migration in Central and Eastern Europe, Warszawa: FES/ISS UW.

Zależnie od odpowiedzi na każde z tych pytań, różnie będzie przebiegać dalszy proces badawczy. Jak na każdym innym etapie projektowania badań, należy brać pod uwagę dwie kwestie:

- dostosowanie do problemu badawczego, czyli wybór (definicja) populacji, której objęcie badaniami pozwoli na najpełniejszą odpowiedź na pytania badawcze;
- możliwości realizacji badania, czyli dostosowanie do posiadanych środków technicznych, finansowych, zasobów ludzkich i innych okoliczności wpływających na realizację, a w konsekwencji na jakość wyników.

Ostateczna decyzja zawsze stanowi wypadkową tych dwóch grup czynników.

Wybór podstawowej jednostki badania zasadniczo nie jest związany z takimi dylematami. W przypadku badań sondażowych migracji międzynarodowych jednostkami takimi bywają zazwyczaj osoby fizyczne lub gospodarstwa domowe, przy czym preferowane są raczej gospodarstwa domowe. Takie podejście oparte jest na twierdzeniach niektórych teorii migracji międzynarodowych, przyjmujących, że podstawowe decyzje migracyjne podejmowane są właśnie w obrębie gospodarstwa domowego, które przyjmując określoną strategię działania deleguje (skłania) część swych członków do migracji⁹. Poza tym, gospodarstwo domowe jest pośrednikiem między jednostką a społecznością lokalną, tworzy system powiązań rodzinno-sąsiedzkich, które z kolei są źródłem sieci powiązań (*networks*) umożliwiających lub ułatwiających migrację.

Takie podejście, eksponujące gospodarstwo domowe jako całość, w pewnej mierze redukuje rolę jednostki w procesie decyzyjnym, pozwala jednak głębiej wniknąć w uwarunkowania procesu decyzyjnego.

Wybór między gospodarstwem domowym a pojedynczą osobą jako podstawową jednostką badania, zależy przede wszystkim od rodzaju badanego problemu. W badaniach koncentrujących się na przyczynach migracji wybór gospodarstwa domowego daje z pewnością większe możliwości. Natomiast przy badaniach historii migracji lub potencjału migracyjnego wybór osób fizycznych może dać lepsze rezultaty. Ważne jest jednak, aby dokonując tego wyboru zdawać sobie sprawę ze związanych z nim konsekwencji.

Wybór gospodarstwa domowego praktycznie wyklucza rozpoznanie percepcji procesu migracyjnego, zarówno przez jego uczestników jak i obserwatorów. W badaniach gospodarstw domowych informacje uzyskiwane są od tzw. "dobrego informatora". Zazwyczaj jest to głowa gospodarstwa domowego, choć w praktyce zdarza się, że informacji udzielają również inne osoby. W badaniach nad migracjami jest to zasadniczo korzystne, ponieważ można uzyskać pewne informacje o migrancie przebywającym w trakcie badania poza gospodarstwem domowym. Jednak zakres i wiarygodność tych informacji jest ograniczona. Dotyczy to szczególnie danych o sytuacji migranta w kraju docelowym. Odpowiedzi na pytania dotyczące jego miejsca zatrudnienia, sposobu znalezienia pracy, sytuacji mieszkaniowej itp., są mało wiarygodne. Jednak w pewnych okolicznościach, przy braku możliwości prowadzenia badań w kraju aktualnego pobytu imigranta, wypowiedzi rodziny są jedynym dostępnym źródłem informacji.

Całkiem niedopuszczalne natomiast są pytania zadawane osobom pozostającym w kraju wysyłającym, a dotyczące postaw migranta, jego subiektywnych odczuć ("czy tęskni", "jak się czuje w nowym środowisku" itp.). Nieuzasadnione jest również pytanie informatora reprezentującego gospodarstwo domowe o postawy wobec migracji ("jak wyjazd jednego z członków wpłynął na życie innych", "czy migracje mają dobry czy zły

⁹ Takie podejście sformułowane zostało wprost w teorii zwanej "nową ekonomiką migracji", jednak również inne podejścia teoretyczne kładą duży nacisk na rolę gospodarstwa domowego w decyzjach migracyjnych. Por. (Massey i inni 1993).

wpływ na społeczność lokalną”, “jak społeczność lokalna ocenia migracje”, itp.). Odpowiedzi na takie pytania wyrażają bowiem indywidualne opinie informatora, a nie gospodarstwa domowego, nie reprezentują więc, w sensie statystycznym, opinii wcześniej zdefiniowanej populacji. Można wprowadzić stosować metody pozwalające “obejść” te trudności, pytając o opinie wszystkich członków gospodarstwa domowego lub w sposób losowy dobierając jednego z nich, w praktyce jednak stanowi to duże utrudnienie w prowadzeniu wywiadu i można mieć wątpliwości, czy tego typu dyrektywy są przez realizatorów badania (ankieterów) przestrzegane. Tak więc i w tym wypadku wybór podstawowych jednostek badania zależy od prawidłowego zdefiniowania podstawowego problemu badawczego i ustalenia priorytetów badawczych.

3.4. Technika badania: sondaż

Wybór podejścia badawczego, stanowiący istotny element procesu badawczego, został przesądzony w tytule tej pracy. W końcowej części wrócę jeszcze do spraw związanych z wyborem między podejściem jakościowym i ilościowym. W tym miejscu spróbuję ograniczyć się do wyjaśnienia, dlaczego wśród metod ilościowych właśnie technika sondażowa jest coraz częściej postulowana w badaniach migracji międzynarodowych.

Ponieważ ogólna charakterystyka badań sondażowych została przedstawiona w paragrafie 2.2, w tym miejscu podjęta zostanie próba odpowiedzi na pytanie, jakie zastosowanie mają sondaże w badaniach migracji międzynarodowych.

Jak się wydaje, problem leży w charakterze danych wykorzystywanych w badaniach migracji. Przez długi czas były to wyłącznie dane ze statystyk państwowych, spisów i różnego typu rejestrów. Zaletą tych danych był, przynajmniej teoretycznie, fakt, że obejmowały swym zasięgiem całą populację. Podstawową ich wadę stanowił natomiast niewielki zakres informacji, które w najlepszym wypadku ograniczały się do kilku charakterystyk demograficznych. Niewiele na ich podstawie można było powiedzieć o motywach, celach migrantów, sposobie podejmowania decyzji o wyjeździe itp. Na dodatek, w przypadku migracji międzynarodowych oficjalne statystyki nie tylko zawierają mało informacji, ale ich jakość bywa wątpliwa. Wynika to z niekompletności danych, a także odmiennych sposobów rejestracji stosowanych w poszczególnych krajach, co nie pozwala na zbilansowanie osób emigrujących z jednego państwa i imigrujących do innego. Poza tym w ostatnich latach nasiliło się zjawisko migracji nielegalnej (nierejestrowanej), która z definicji nie jest ujmowana w żadnych statystykach, a staje się obiektem zainteresowań badaczy problemu.

Alternatywą dla odwoływania się wyłącznie do danych ze spisów lub państwowych rejestrów dla wielu badaczy migracji międzynarodowych okazał się sondaż – obecnie prawdopodobnie najpopularniejsza technika zbierania danych o postawach, poglądach, zachowaniach i innych charakterystykach jednostek i grup społecznych. Jak wspomniano wcześniej, istota, a zarazem podstawowa atrakcyjność badań sondażowych polega na tym, że badając stosunkowo nieliczną grupę jednostek (osób, rodzin, gospodarstw domowych, klas szkolnych, firm itp.), należąca do interesującej nas populacji, możemy wnioskować – z określonym prawdopodobieństwem - o całej populacji.

Ciekawe, że sondaż – metoda badań ewidentnie ilościowa - w rozważaniach nad badaniami procesów migracji międzynarodowych przeciwstawiany jest nie metodom jakościowym, ale innym źródłom danych ilościowych, przede wszystkim spisom. Taką postawę zajmują między innymi autorzy znanego artykułu o roli sondażu w badaniach

migracji międzynarodowych Fawcett i Arnold (.Fawcett , Arnold 1987).

Zalety badań sondażowych - w stosunku do danych spisowych - są ewidentne. Najważniejsze z nich można przedstawić w kilku punktach:

1. Z punktu widzenia badacza migracji, sondaż jest narzędziem, które można dostosowywać do celów badania, np. weryfikacji określonych teorii, skoncentrowania się na interesującym wycinku zagadnienia. Dotyczy to zarówno problematyki jak i wyboru zbiorowości badanej.

2. Sondaż może dotyczyć bardzo rozległej i różnorodnej problematyki. Praktycznym ograniczeniem jest tu tylko czas trwania wywiadu (zgodnie z zaleceniami metodologii badań sondażowych wywiad zasadniczo nie powinien trwać dłużej niż godzinę). Ale to ograniczenie można wyeliminować, np. dzieląc wywiad na dwie części, realizowane w - z góry założonym - odstępem czasu. Ograniczenia tematyczne wiążą się jedynie z zakresem wiedzy (co rzadko badane jest w sondażu) i pamięcią respondenta. W wywiadach kwestionariuszowych, wbrew obawom niektórych badaczy, posługując się wykwalifikowaną kadrą ankieterską, można poruszać kwestie drażliwe czy wręcz intymne. Dowiodły tego sukcesy badań Kingsleya dotyczące zachowań seksualnych czy liczne badania wiktymologiczne. W przypadku badań nad migracjami międzynarodowymi jest to bardzo ważne, ponieważ problemy podejmowane w wywiadach dotyczą często spraw właśnie tego typu (np. legalności pobytu za granicą i podejmowanej tam pracy "na czarno"). Wbrew pozorom badania sondażowe mogą też głęboko wnikać w motywacje i systemy wartości badanych. Jednocześnie bardzo rozwinięta w ostatnich latach metodyka badań sondażowych daje narzędzia do kontroli poprawności kwestionariusza.

3. Odrębną sprawą jest możliwość analizowania w badaniach sondażowych sekwencji czasowych. Można to robić na kilka sposobów: 1/ pytając badanych o zdarzenia z przeszłości; 2/ powracając do badanych po pewnym czasie (badania panelowe); 3/ badając kolejne kohorty albo po prostu powtarzając badania w odpowiadających potrzebom badaczy odstępach czasu. Te możliwości są szczególnie ważne, biorąc pod uwagę fakt, że migracja jest procesem, a nie zdarzeniem i przekrojowa fotografia dokonana w jednym momencie nie wyjaśnia mechanizmów tworzenia się tego procesu, jego przebiegu i konsekwencji.

4. Porównując sondaż do spisów i rejestrów należy wziąć pod uwagę jeszcze dwie inne kwestie. Po pierwsze - koszty: w sondażu badamy zazwyczaj minimalną w stosunku do populacji próbę, a więc koszty można minimalizować. Po drugie - kwalifikacje i kompetencje zespołu badawczego: w badaniach sondażowych można zapewnić ankieterom realizującym wywiady specjalistyczne przeszkolenie dotyczące zarówno ogólnych zasad sztuki ankieterskiej jak i merytoryczne, przygotowujące do podejmowania określonych zagadnień¹⁰.

3.5. Dobór próby

Jak wcześniej wspomniano, celem badań ilościowych jest na ogół uzyskanie wyników, które można by ekstrapolować na populację większą od przebadanej. Aby to było możliwe, pobrana do badania próba musi spełniać warunki reprezentatywności wobec populacji. Inaczej mówiąc musi to być próba losowa, czyli próba, której

¹⁰ W badaniach emigracji realizowanych w Ośrodku Badań nad Migracjami ISS UW ankieterzy, przed przystąpieniem do pracy przeszli dwukrotne szkolenie połączone z realizacją wywiadów próbnych, a pisemna instrukcja zawierała nie tylko wytyczne do prowadzenia wywiadów, ale też podstawowe informacje dotyczące teorii migracji, definicje pojęć itp.

reprezentatywność w oparciu o prawa statystyki jesteśmy w stanie ocenić. Dobór próby losowej w badaniach migracji międzynarodowych bywa zazwyczaj ograniczony, i to bez względu na to, jaki aspekt procesu migracyjnego jest przedmiotem badania. Bowiem rzadko dostępne są operaty losowania spełniające jednocześnie dwa warunki:

- obejmujące całość populacji, która jest obiektem badania, oraz
- obejmujące tylko tę populację.

O ile spełnienie pierwszego warunku jest konieczne po to, by uzyskać reprezentatywność wyników, o tyle niespełnienie warunku drugiego nie wyklucza wprawdzie poprawności wnioskowania statystycznego o interesującej populacji, ale zwiela krotnia koszty. Badania migrantów na próbach ogólnokrajowych, obejmujących wszystkich mieszkańców kraju, nawet jeśli przyjąć, że taki operat uwzględnia wszystkich migrantów, są niezwykle kosztowne, ponieważ migranci stanowią zaledwie niewielki odsetek populacji generalnej. Jeżeli przyjąć, że odsetek ten wynosi około 5-10%¹¹, to aby uzyskać 1.000 osobową reprezentację migrantów (lub migranckich gospodarstw domowych) należałoby przebadać od 10 do 20 tysięcy jednostek. Biorąc pod uwagę sugestie Bilsborrowa, że próba w sondażu dotyczącym migracji powinna liczyć do 5.000 jednostek (osób, gospodarstw domowych), można przyjąć, że próba wylosowana powinna liczyć od 50 do 100 tysięcy jednostek (Bilsborrow i inni 1997, s.238–243). Koszty takich badań przekraczają możliwości większości programów badawczych. Czasami pewne elementy wiedzy o procesach migracyjnych uzyskuje się w badaniach na wielkich próbach prowadzonych w innych celach. W takich sytuacjach jednak problematykę migracyjną traktuje się marginalnie i - podobnie jak w spisach powszechnych - liczba zebranych informacji jest skromna¹².

W tej sytuacji efektywniejsze wydaje się ograniczenie badań wyłącznie do migrantów (lub ich gospodarstw domowych). Jest to konieczne zwłaszcza przy badaniu imigrantów w kraju docelowym. Jednak aby uzyskać próbę, której zbadanie umożliwi wnioskowanie statystyczne, konieczny jest dostęp do odpowiedniego operatu, czyli listy (wykazu, rejestru) zawierającej określone informacje o wszystkich jednostkach należących do badanej populacji. Informacje te powinny zawierać dane umożliwiające zidentyfikowanie i dotarcie do wylosowanych jednostek. O takie operaty w badaniach migracji jest bardzo trudno, w dodatku jakość ich jest często niewystarczająca, a dla pewnych kategorii zjawisk w ogóle one nie istnieją.

Brak jest ogólnokrajowych rejestrów zawierających wykaz wszystkich imigrantów przebywających w danym momencie na terenie kraju. Istniejące wykazy obejmują zazwyczaj tylko niektóre kategorie migrantów, są rozproszone i niekompletne¹³. Dokumenty takie jak rejestry zezwoleń na pracę, spisy członków organizacji cudzoziemców, rejestry parafialne, wykazy ośrodków opieki społecznej i inne tego typu operaty wykorzystywane do losowania prób nie odpowiadają zazwyczaj populacji, która powinna być objęta badaniem. Co więcej, istnieje duże prawdopodobieństwo, że osoby nieuwzględnione w tych spisach różnią się w sposób istotny - z punktu widzenia celów

¹¹ Takie założenia są prawdziwe jedynie w niektórych krajach typowo imigranckich.

¹² Przykładem takich badań są prowadzone systematycznie przez GUS kwartalne Badania Aktywności Ekonomicznej Ludności (BAEL). W badaniach tych, których celem jest przede wszystkim monitorowanie bezrobocia, kilka pytań dotyczy migracji międzynarodowych. Wyniki tych badań po raz pierwszy zostały opublikowane w: *Migracje zagraniczne ludności w Polsce w latach 1988-1997, 1998*. Warszawa: GUS.

¹³ O jakości tego typu wykazów świadczy realizacja badania prowadzonego w 1995 roku przez Ośrodek Badań nad Migracjami ISS UW wśród osób przebywających w Polsce na podstawie Karty Stałego Pobytu, a więc migrantów o statusie całkowicie zalegalizowanym. W badaniu tym udało się przeprowadzić wywiady jedynie z około 20% wylosowanych osób. Tak słaba realizacja wynikała w głównej mierze z nieaktualności danych adresowych. (Jażwińska 1997).

badania - od osób w nich figurujących. Dotyczy to przede wszystkim imigrantów o nieuregulowanej sytuacji prawnej, podejmujących pracę bez odpowiedniego zezwolenia lub przebywających na terenie danego kraju bez ważnych dokumentów.

Brak jest również kompletnych operatów osób emigrujących. W wielu krajach nie prowadzi się żadnych rejestrów obywateli wyjeżdżających za granicę. Przydatność tego typu operatów byłaby i tak ograniczona i umożliwiałyby ewentualnie dotarcie jedynie do emigrantów czasowych, którzy zakończyli już migrację¹⁴.

4. ROZWIĄZYWANIE DYLEMATÓW ILOŚCIOWYCH BADAŃ NAD MIGRACJAMI

Dotychczasowe rozważania wskazywały przede wszystkim na trudności, jakie napotykają badacze podejmujący się ilościowych badań dotyczących różnych aspektów migracji międzynarodowych. Celem tej pracy nie jest jednak zniechęcenie do tego typu badań, ale ukazanie rozwiązań adekwatnych do badanych problemów.

Podejmowanie badań ilościowych, a szczególnie badań sondażowych jest niezbędnym elementem analiz procesów migracji międzynarodowych nie tylko dlatego, że masowość tych procesów w naturalny sposób wyznacza taki kierunek badań. Również dlatego, że przy próbach budowy i weryfikacji teorii migracji podejście ilościowe wydaje się konieczne, chociaż nie zawsze wystarczające. Dotychczasowe doświadczenia tego typu badań skłaniają do sformułowania szeregu wniosków, które, być może, pozwolą na realizowanie badań ilościowych lepiej, czyli na to, by, podejmując najistotniejsze problemy, uzyskiwać wyniki najbardziej wiarygodne.

4.1. Rodzaje badań i dobór populacji

W wydanej w 1997 roku pracy *International Migration Statistics*, jeden z rozdziałów autorzy poświęcają badaniom sondażowym. W rozdziale tym wyodrębniają 9 możliwych typów analiz w badaniach przyczyn migracji międzynarodowych (tabela 1) i 8 typów analiz w badaniach konsekwencji tych migracji (tabela 2) (Bilsborrow i inni 1997).

¹⁴ Unikalnym rejestrem tego typu był system SERP prowadzony w latach osiemdziesiątych przez MSW opierający się na ewidencji kart przekroczenia granicy. Dane te, po 1989 roku, zostały częściowo udostępnione w formie zagregowanych wyników, nigdy jednak nie posłużyły jako operat losowania próby. Por. (Okólski 1994).

Tab. 1. Typy analiz w badaniach przyczyn migracji międzynarodowych i dobór populacji (prób) objętych badaniem

Typ analizy	Próba badana w kraju pochodzenia	Próba badana w kraju docelowym	Ocena
1. Przyczyny emigracji jednostek z kraju A	a/ Migrantkie gospodarstwa domowe w kraju A b/ Pozostałe gospodarstwa w kraju A	Brak badań	Słaba
2. Przyczyny emigracji jednostek z kraju A do Z	Niemigranci w kraju A	Migranci z kraju A w kraju Z	Dobra
3. Przyczyny emigracji jednostek z kraju A do krajów Z, Y, X	Niemigranci w kraju A a/ Gosp. domowe w kraju A z migrantami do krajów Z, Y, X b/ Pozostałe gosp. domowe w A	Migranci z kraju A w krajach Z, Y, X Brak badań	Zalecana Słaba
4. Przyczyny emigracji gosp. domowych z kraju A do Z	Gospodarstwa pozostające w kraju A	Gospodarstwa domowe z kraju A w Z	Dobra
5. Przyczyny emigracji gosp. domowych z kraju A	Gospodarstwa pozostające w kraju A	Gosp. domowe z kraju A w krajach Z, Y, X	Zalecana
6. Przyczyny emigracji jednostek i gosp. domowych z krajów A, B, C do Z, Y, X	Niemigranci (jednostki i gosp. domowe) w krajach A, B, C	Migranci (jednostki i gosp. domowe) z krajów A, B, C w krajach Z, Y, X	Zalecana
7. Przyczyny migracji powrotnej jednostek z kraju Z do A	Jednostki, które wyemigrowały z kraju A do Z i powróciły do A	Migranci z kraju A, którzy pozostali w Z a/ Gosp. domowe z A w Z, których część członków powróciła do A b/ Gosp. domowe z A w Z, których wszyscy członkowie pozostali w Z	Dobra Nieakceptowana
8. Przyczyny migracji powrotnej gosp. domowych z kraju Z do A	Gosp. domowe, które wyemigrowały z kraju A do Z i powróciły do A	Gospodarstwa domowe z kraju A w Z	
9. Przyczyny potencjalnej emigracji jednostek i gosp. domowych z kraju A	a/ Gosp. domowe w A wyrażające intencje emigracji b/ Pozostałe gosp. domowe w A	Brak badań	Słaba

Źródło: Bilborrow i inni, 1997.

Każdemu typowi/przedmiotowi analizy (opisanemu w kolumnie 1, tabele 1 i 2) przypisane są możliwe sposoby realizacji oraz ocena tego sposobu, inaczej mówiąc ocena odpowiedności środków do planowanych celów badawczych.

Proponowana typologia jest interesująca z kilku względów. Po pierwsze, uwzględnia ona zarówno podejścia najczęściej stosowane w badaniach przyczyn i konsekwencji migracji międzynarodowych, jak i te, które realizowane są rzadko, ale które autorzy pracy uważają za wzorcowe.

Po drugie, zwraca uwagę na fakt, że proces migracyjny rozpoczynający się w jednym punkcie (kraju) znajduje swoje "zakończenie" w różnych punktach (krajach). Z drugiej strony, w kraju docelowym spotykają się migranci rozpoczynający wędrówkę w różnych krajach. Ta wielokierunkowość migracji powinna być uwzględniona przy projektowaniu badań. Dlatego wyżej oceniane są projekty, w których badaniami objęci są emigranci do różnych krajów (typy 3 i 6 z tablicy 1), a w przypadku badania konsekwencji migracji imigranci z różnych krajów (typy 3, 5 i 6 z tablicy 2).

Po trzecie, autorzy kładą nacisk na konieczność prowadzenia badań zarówno w kraju pochodzenia jak i w kraju docelowym. Jedną z przyczyn niskiej oceny badań prowadzonych w jednym kraju jest to, że w takich badaniach nie uczestniczą sami migranci, w ich imieniu wypowiadają się pozostali w kraju członkowie gospodarstwa domowego. Taka sytuacja zmniejsza oczywiście wiarygodność przekazywanych informacji, a ponadto pewne informacje pozostają całkiem niedostępne. To ostatnie dotyczy przede wszystkim subiektywnych ocen migrantów.

Po czwarte, przedstawiona typologia wyraźnie wskazuje, że żaden projekt badania przyczyn i konsekwencji migracji nie może ograniczać się do badania tylko jego uczestników. Badaniami zawsze musi zostać objęta kategoria stanowiąca punkt odniesienia dla migrantów. Tak więc w przypadku badania przyczyn migracji badać należy również jednostki lub gospodarstwa domowe, które nie migrują. W przypadku badania konsekwencji migracji postuluje się natomiast badanie nie-migrantów zarówno w kraju pochodzenia jak w kraju docelowym.

Po piąte, z przedstawionej klasyfikacji wynika, że w większości sytuacji badania prowadzone powinny być w obrębie gospodarstwa domowego, które albo samo w sobie jest jednostką badania, albo dostarcza informacji o swoich nieobecnych członkach.

Tab. 2. Typy analiz w badaniach konsekwencji migracji międzynarodowych i dobór populacji (prób) objętych badaniem

Typ analizy	Próba badana w kraju pochodzenia	Próba badana w kraju docelowym	Ocena
1. Konsekwencje imigracji dla jednostek w kraju Z	Brak badań	a/ Migranci z krajów A, B, C w kraju Z b/ Niemigranci w kraju Z	Słaba
2. Konsekwencje imigracji dla jednostek z kraju A do Z	Niemigranci w kraju A	Migranci z kraju A w kraju Z	Dobra
	Brak badań	a/ Migranci z kraju A w kraju Z b/ Niemigranci w kraju Z	Słaba
	a/ Gosp. domowe w kraju A z migrantami do krajów Z, Y, X b/ Pozostałe gosp. domowe w A	Brak badań	Słaba
3. Konsekwencje imigracji dla jednostek z krajów A, B, C do kraju Z	Niemigranci w krajach A, B, C	Migranci z krajów A, B, C w Z	Zalecana
4. Konsekwencje imigracji dla gosp. domowych z kraju A do Z	Gospodarstwa pozostające w kraju A	Gospodarstwa domowe z kraju A w Z	Dobra
	Brak badań	a/ Gosp. domowe z kraju A w Z b/ Pozostałe gosp. domowe w Z	Słaba
5. Konsekwencje imigracji dla gosp. domowych z krajów A, B, C do Z	Gospodarstwa pozostające w krajach A, B, C	Gosp. domowe z krajów A, B, C w Z	Zalecana
	Brak badań	a/ Gosp. migranckie z krajów A, B, C w Z b/ Pozostałe gosp. w Z	Słaba
6. Konsekwencje imigracji jednostek i gosp. domowych z krajów A, B, C do Z, Y, X	Niemigranci (jednostki i gosp. domowe) w krajach A, B, C	Migranci (jednostki i gosp. domowe) z krajów A, B, C w krajach Z, Y, X	Zalecana

Tab. 2 (c.d.)

Typ analizy	Próba badana w kraju pochodzenia	Próba badana w kraju docelowym	Ocena
7. Konsekwencje migracji powrotnej jednostek powracających do A	Brak badań	a/ Gosp. domowe z A w Z, których część członków powróciła do A b/ Gosp. domowe z A w Z, których wszyscy członkowie pozostali w Z	Słaba
	a/ Jednostki, które wyemigrowały z kraju A do Z i powróciły do A b/ Niemigranci w A	Brak badań	Dobra
	Jednostki, które wyemigrowały z kraju A do Z i powróciły do A	Jednostki, które wyemigrowały z kraju A do Z	Zalecana
8. Konsekwencje migracji powrotnej dla gosp. domowych powracających do A	a/ Gosp. domowe, które wyemigrowały z kraju A do Z i powróciły do A b/ Pozostałe gosp. domowe w A	Brak badań	Dobra
	Gosp. domowe, które wyemigrowały z kraju A do Z i powróciły do A	Gospodarstwa domowe z kraju A w Z	Zalecana

Źródło: Bilborrow i inni, 1997.

W typologii zaproponowanej przez Bilborrow'a i współautorów wyodrębnione zostały dodatkowo dwie specjalne kategorie migracji. Jedną z nich to migracja potencjalna (typ 9 w tabeli 1). Niska ocena badań migracji potencjalnej nie wiąże się w tym wypadku z niedostatkami metodologicznymi, ale z kwestionowaniem przydatności tego typu podejścia. Deklaracje wyrażane przez respondentów w badaniach sondażowych oparte są na subiektywnych odczuciach badanych. Czasami odzwierciedlają one ich rzeczywiste plany, czasem marzenia - dlatego wartość prognostyczna takich badań pozostaje znikoma¹⁵.

¹⁵ Takie stanowisko potwierdzają wyniki badań prowadzonych w Polsce w ostatnich latach. W 1995 roku ponad 10% Polaków zadeklarowało chęć migracji zarobkowej. (Slany K., 1997. Gotowość wyjazdowa Polaków. Portret demograficzny i psycho-społeczny potencjalnego migranta, w: Slany K. (red.), Orientacje emigracyjne Polaków, Kraków: UJ.) Z ogólnopolskich badań przeprowadzonych w styczniu 2000 przez Demoskop wynika, że 21% Polaków chciałoby wyjechać z kraju na stałe, 26% byłoby skłonnych wyjechać na 2-3 lata do pracy w dowolnym charakterze, a 44% wyjechałoby popracować za granicą przez okres pół roku. Wydaje się, że tego typu wyniki odzwierciedlają raczej nastroje społeczne w kraju niż faktyczne intencje wyjazdowe.

Drugim wyodrębnionym typem migracji są migracje powrotne. Ponieważ autorzy nie podają definicji tego typu migracji, można się domyślać, że - jak większość badaczy tego zjawiska - odwołują się do jego intuicyjnego rozumienia (powrót - jako konsekwencja niepowodzenia w integracji lub niedostatecznej integracji w społeczeństwie przyjmującym; por. np. (Rogers 1984).

Istotne jest, że w ramach tych analiz nie bada się przyczyn emigracji, ale przyczyny powrotu. Podobnie w przypadku badania konsekwencji tego zjawiska, punktem odniesienia dla migrantów powrotnych są ci, którzy kontynuują migrację.

Zaproponowany przez Bilborrow'a i współautorów schemat typów analiz i odpowiedniego doboru badanych populacji może być cenną rekomendacją dla badaczy podejmujących tę problematykę. Nie można nie zgodzić się też z ocenami poszczególnych podejść. Ich waga polega nie tylko na tym, że wartościują konkretne, wyszczególnione w tablicach sposoby postępowania, ale również, a może przede wszystkim na tym, że wskazują pewne generalne sposoby postępowania przy projektowaniu badań migracyjnych.

Niewątpliwie jednak schemat ten wydaje się niepełny. I to nie dlatego, że nie uwzględnia wszystkich aspektów procesu migracyjnego – autorzy świadomie ograniczyli się do badania przyczyn i konsekwencji migracji, ale przede wszystkim z tego względu, że nie obejmuje on wszystkich kategorii migracji. Proponowane typy analiz odnoszą się przede wszystkim do migracji osiedleńczych, migracji całych gospodarstw domowych. Poza obszarem autorów wydają się być migracje krótkoterminowe czy wahadłowe i ich konsekwencja dla członków gospodarstw pozostających w kraju. Ta kategoria migracji w niektórych krajach, między innymi w Polsce, odgrywa istotną rolę.

Poza tym proponowane schematy badań zakładają realizację projektów bardzo kosztownych¹⁶, wymagających współpracy międzynarodowej. Są to oczywiście postulaty słuszne, ale często mało realistyczne. Rodzą też pytanie, czy w ogóle warto podejmować badania migracji międzynarodowych przy ograniczonym środkach, które uniemożliwiają stosowanie adekwatnych procedur.

Wydaje się, że klasyfikację zaproponowaną przez Bilborrow'a i pozostałych autorów należy traktować nie tyle jako obowiązujące zasady prowadzenia badań nad przyczynami i konsekwencjami migracji międzynarodowych, lecz raczej jako pewne modelowe rozwiązania, do których należy dążyć i stosować w miarę możliwości, nie rezygnując z innych podejść, które pozwalają poszerzyć wiedzę o procesach migracyjnych.

4.2. Dobór prób do różnych typów badań

W poprzednim rozdziale wiele miejsca poświęcono trudnościom w doborze próby w badaniu migracyjnym. Trudności te dostrzegane są na ogół przez badaczy. W literaturze poświęconej metodologii badań migracyjnych zwraca się uwagę na dwa typy problemów. Pierwszy związany jest z małą na ogół frakcją migrantów w populacjach generalnych, drugi z brakiem odpowiednich operatów losowania.

Poszukiwanie rozwiązań mających na celu uzyskanie prób losowych idzie w dwóch kierunkach, w zależności od tego, który z wymienionych problemów chce się rozwiązać. Pierwsza kwestia ogólnie określana jest mianem “problemu doboru elementów rzadkich”. Konstrukcja próby powinna maksymalizować szansę dotarcia do

¹⁶ Te koszty okazują się szczególnie wysokie, gdy weźmie się pod uwagę fakt, że zgodnie z zaleceniami autorów wszystkie moduły powinny być realizowane metodą sondazową na próbach losowych.

migrantów i minimalizować koszty badania związane z rozproszeniem interesującej badacza populacji. Takie efekty można uzyskać przy losowaniu wielostopniowym, losując najpierw jednostki terytorialne wyższego szczebla, potem niższego, a dopiero w nich jednostki lub gospodarstwa domowe, lub badając wszystkie elementy populacji wylosowanej na najniższym szczeblu podziału terytorialnego. Jeżeli dysponuje się odpowiednią wiedzą o lokalizacji migrantów można dodatkowo zwiększyć ich udział stosując losowanie nieproporcjonalne. W tego typu procedurze istotną kwestią jest problem doboru jednostek wyższego szczebla, czyli jednostek terytorialnych. Na tym etapie często odchodzi się od mechanizmu doboru losowego, kierując się zdaniem ekspertów. Jest to oczywiście zakłócenie losowości doboru, bywa jednak akceptowane i uzasadnione w sytuacjach, gdy w próbie ma znaleźć się niewielka liczba takich jednostek.

Inną propozycją jest losowanie dwufazowe albo sekwencyjne (Bilsborrow i inni, 1997, s.283–286). W pierwszej fazie losuje się dużą próbę z populacji generalnej (osób lub gospodarstw). Dla próby tej przygotowuje się kwestionariusz selekcyjny, którego celem jest ustalenie, czy dana jednostka należy do interesującej badacza frakcji populacji (migrantów) czy nie. W fazie drugiej, wśród jednostek reprezentujących populację migrantów prowadzi się badanie właściwe. Ta druga faza może być poprzedzona losowaniem, które poprzez odpowiednie warstwowanie obniży koszty realizacji. Metoda ta mimo wszystko jest kosztowna, szczególnie jej pierwszy etap związany z koniecznością dotarcia do bardzo dużej liczby osób. Obniżenia kosztów można szukać poprzez realizację pierwszego etapu za pomocą tzw. ankiety pocztowej, ale odbywa się to kosztem jakości próby, ponieważ tylko część (zwykle specyficznie wyselekcjonowana) adresatów udzieli odpowiedzi¹⁷. Znacznie lepsza jest sytuacja, kiedy pierwsza, selekcyjna faza jest przeprowadzona przy okazji realizacji innego projektu badawczego, czyli dostarcza badaczowi niezbędnego materiału bez ponoszenia większych kosztów. Tak można traktować np. dane z mikrospisów, oczywiście o ile zawierają niezbędne do identyfikacji migrantów informacje¹⁸.

Przedstawione wyżej procedury doboru są możliwe do zastosowania jedynie w sytuacji, gdy wszystkie jednostki należące do populacji, która ma zostać objęta badaniem są zewidencjonowane w jakimś bardziej ogólnym rejestrze, np. figurują w spisie powszechnym. Taka sytuacja dotyczy jednak tylko pewnej kategorii migrantów. Dotarcie do innych wymaga odmiennych procedur. Metodą najbardziej zbliżoną do doboru losowego może być w tym wypadku losowanie małych jednostek terytorialnych, np. kwartałów ulic, obwodów spisowych itp., i przeszukiwanie ich w poszukiwaniu osób spełniających kryteria przynależności do populacji badanej. W ten sposób, szczególnie przy badaniu imigrantów można dotrzeć do osób, które nie są nigdzie rejestrowane, mieszkają w pomieszczeniach prowizorycznych (baraki, piwnice itp.) lub przebywają w lokalach zajmowanych przez inne gospodarstwa domowe. Oczywiście nawiązanie kontaktu z tymi osobami, czy nawet zlokalizowanie ich jest utrudnione, niemniej ten sposób umożliwia uzyskanie próby losowej (lub zbliżonej do losowej) migrantów nierejestrowanych. Powodzenie takiej procedury zależy od sposobu doboru jednostek terytorialnych.

Zachowanie pełnej losowości może wiązać się z małą efektywnością tego podejścia. Migranci, szczególnie ci o nieuregulowanym statusie prawnym, koncentrują się na ogół w pewnych, stosunkowo nielicznych rejonach. Badacz może “przeszukiwać”

¹⁷ Jak pokazuje praktyka badawcza, zwroty w ankietach pocztowych wynoszą około 20-30%.

¹⁸ W Polsce np. do kolejnej fazy losowania można by wykorzystać dane pochodzące z cytowanego wcześniej badania BAEL. Jest to prawdopodobnie jedyny dostępny operat umożliwiający uzyskanie ogólnopolskiej, losowej próby gospodarstw migranckich.

wiele kwartałów nie odnosząc żadnego sukcesu. Z drugiej strony, skoncentrowanie się tylko na obszarach zamieszkiwanych przez emigrantów, np. w niektórych krajach imigracji na tzw. dzielnicach polskich, tureckich, chińskich itp., nawet jeśli wybór został dokonany prawidłowo, w jakimś stopniu ogranicza populację badaną, gdyż eliminuje z niej jednostki, które zachowują się inaczej niż większość. W badaniach migracji jest to kategoria bardzo ważna. Osoby, które lokują się poza tradycyjnymi obszarami zamieszkania imigrantów prawdopodobnie stosują inną strategię migracyjną, np. bardziej nastawioną na asymilację. Ta kategoria migrantów może wskazywać też na kierunek zmian przyszłych wzorców migracyjnych.

Inny typ doboru próby stosowany jest w brytyjskim badaniu podróźnych przekraczających granicę państwową. Celem badania jest przede wszystkim oszacowanie strumieni napływu i odpływu migrantów, z uwzględnieniem kierunków, z których przybywają lub w których się udają, celu podróży oraz podstawowych charakterystyk społeczno-demograficznych. Badanie prowadzone jest w sposób ciągły (przez cały rok), a próba dobierana jest według dość skomplikowanego schematu losowania warstwowego. Losowane są przejścia graniczne określonych kategorii oraz pory dnia, w których przeprowadzane jest badanie. W ten sposób w okresie roku badaniom poddaje się ponad 200 tys. podróźnych, w tym około 3 tys. migrantów¹⁹. Niezależnie od tego, że taki sposób doboru próby może budzić pewne wątpliwości, badanie służy przede wszystkim statystyce migracji. Warunki, w jakich prowadzone są wywiady wykluczają możliwość uwzględnienia w kwestionariuszach wielu kwestii decydujących o przyczynach decyzji migracyjnych oraz problemów związanych z konsekwencjami migracji.

Jeszcze inny typ rozwiązań związanych z poszukiwaniem prób do badań sondażowych migrantów proponują Fawcett i Arnold (Fawcett, Arnold 1987). Dostrzegając trudności w dotarciu do pewnych kategorii osób, proponują rozłożenie procesu badawczego na szereg etapów i stosowanie dla każdego z nich innego operatu doboru. Operatami losowania mogą być listy osób ubiegających się o paszport, wizę, zezwolenie na pracę, naturalizację. Są to operaty adekwatne do badania migracji potencjalnej – obejmują populację osób, które podjęły już pewne kroki w celu uzyskania statusu migranta lub uzyskania obywatelstwa w kraju docelowym. Z kolei rejestry wydanych paszportów, wiz, zezwoleń na pracę, przyznanych naturalizacji obejmują populację osób, które uzyskały już status migranta określonego typu. Uznając jednak kompletność tego typu operatów, należy zastanowić się, czy informacje w nich zawarte umożliwią dotarcie do wylosowanych osób. Jeżeli okaże się to możliwe tylko dla małej części próby, reprezentatywność wyników będzie problematyczna. Migranci z natury rzeczy są kategorią mobilną, uzyskane w trakcie losowania próby adresy mogą tracić aktualność szybciej niż badacz zdoła dotrzeć do potencjalnego respondenta, a poszukiwanie osób zmieniających miejsce zamieszkania jest pracochłonne i kosztowne – to wszystko zmniejsza więc szansę prawidłowej realizacji badania. Mimo tych zastrzeżeń, nie należy rezygnować z tego typu operatów, szczególnie w sytuacji, gdy są to jedyne dostępne źródła danych o interesujących badacza kategoriach migrantów.

Fawcett i Arnold proponują również wykorzystanie innych operatów, o których już z góry można powiedzieć, że są niekompletne (Fawcett, Arnold 1987). Są to np. listy członków organizacji etnicznych, listy uczniów w szkołach, listy pracowników itp. Czy realizacja badań na takich próbach jest celowa? Wydaje się, że tak, choć pod pewnymi warunkami. Po pierwsze, należy wyraźnie zaznaczyć, że wnioskowanie statystyczne w

¹⁹ Bardziej szczegółowy opis procedury badań brytyjskich można znaleźć w pracy M. Okólskiego „Statystyka imigracji w Polsce” (Okólski 1997).

oparciu o wyniki uzyskane na próbach z takich operatów odnosi się wyłącznie do populacji w tych operatach uwzględnionych. Jeżeli więc np. operatem będzie lista członków organizacji imigrantów w danym kraju, to wyniki, w sensie statystycznym, można estymować jedynie w odniesieniu do ogółu osób zrzeszonych w tej organizacji, a nie do całej populacji imigrantów w tym kraju. Po drugie, waga uzyskanych wyników zależy od rozpoznania, chociażby orientacyjnego, jaka część interesującej badacza populacji została uwzględniona w operacie oraz czy można sądzić, że osoby pominięte nie różnią się w sposób istotny od objętych losowaniem. Ta wiedza nie zwiększy wprawdzie wartości próby w sensie statystycznym, ale pozwoli określić znaczenie wyników dla rozpoznania problemu w skali ogólnej.

Podstawową zaletą propozycji Fawcetta i Arnolda wydaje się być jej realizm. Dobór prób z operatów obejmujących jedynie część populacji jest oczywiście niedoskonały, ale pozwala realizować stosunkowo tanie badanie – w porównaniu do badań, w których próba dobierana jest z populacji generalnej – a przy tym nie pozbawione walorów reprezentatywności.

4.3. Badania na próbach celowych

W badaniach migracji międzynarodowych występują sytuacje, w których uzyskanie próby losowej, nawet w oparciu o niedoskonały operat jest niemożliwe. Dotyczy to przede wszystkim sytuacji, gdy obiektem badań są imigranci nierejestrowani. Przykładem takiej kategorii migrantów spotykanych np. ostatnio w Polsce są osoby z państw powstałych po rozpadzie Związku Radzieckiego, przede wszystkim z Ukrainy, podróżujące za granicę w celach handlowych lub podejmujące tam nielegalnie pracę. Można postawić pytanie, czy w tym wypadku mamy do czynienia z migracją, czy też z innym rodzajem mobilności międzynarodowej, niemniej jest to problem społeczny, o charakterze na tyle masowym, że podjęcie badań nad tą kategorią osób wydaje się konieczne. Niewątpliwie jest również, że badań tego typu migrantów nie można prowadzić na próbach losowych. W takiej sytuacji badacz ma dwa wyjścia: albo zrezygnować całkowicie z badań ilościowych i ograniczyć się do metod jakościowych, albo prowadzić badania na próbach celowych.

Część badaczy zajmujących się technikami sondażowymi kwestionuje sensowność realizowania badań na takich próbach. W jednym z podręczników metodologii badań socjologicznych można przeczytać: “Wymienianych niekiedy w literaturze metod nieprobabilistycznego doboru prób, takich jak np. “metoda kuli śniegowej”, raczej się dziś nie stosuje z uwagi na związane z nimi niekontrolowane efekty zniekształcające wyniki. Z tego powodu nie będziemy ich tu omawiać (Mayntz, Holm, Hubner 1985, s.106).

Czy rzeczywiście stosowanie prób celowych nie ma sensu w żadnej sytuacji? Doświadczenia niektórych dziedzin badań sondażowych, szczególnie badań zachowań konsumenckich, pokazują, że badania na próbach celowych mogą być bardzo użyteczne. Podejmując badania na próbach celowych należy jednak pamiętać o pewnych ograniczeniach i wymogach tego typu badań.

Po pierwsze, należy wyraźnie zdawać sobie sprawę, co można robić z wynikami uzyskanymi w tego typu badaniach, a czego nie. Badania na takich próbach nie mogą służyć ekstrapolacji wyników na całą zbiorowość, szczególnie w sensie szacowania rozmiarów zjawisk w populacji (np. częstości wyboru określonych kierunków migracji), struktury zjawiska w populacji (np. udziału poszczególnych typów migracji) itp.

Można natomiast prowadzić analizy wewnątrz badanej zbiorowości, wyodrębniać typy migrantów i charakteryzować je również w sensie ilościowym, np. konstruować modele wyjaśniające zależności między zmiennymi w obrębie tych typów. Jeżeli na początku badania jasno zostaną określone jego cele, wtedy możliwa będzie dyskusja, czy próba niestatystyczna jest odpowiednia do ich zrealizowania.

Po drugie, wbrew pozorom, do badań na próbach celowych można przystępować dopiero po dokładnym wstępnym rozpoznaniu badanych zjawisk. W badaniu reprezentacyjnym można liczyć na to, że jeśli pewna kategoria osób lub zjawisk jest dostatecznie liczna, to zostanie ona zauważona, bez względu na to czy badacz wcześniej był świadomy jej istnienia czy nie²⁰. Przy próbach celowych te kategorie muszą być zdefiniowane na wstępie, a więc badacz musi mieć świadomość ich istnienia. Próby celowe nie mogą być próbami "na chybił trafił". Jeżeli zjawisko nie będzie wcześniej dokładnie rozpoznane, to grozi to pominięciem pewnych kategorii, a więc podstawowy cel takich badań służących zazwyczaj do typologizacji nie zostanie osiągnięty.

Pozostaje pytanie, czy w sytuacji, gdy wyników badań przeprowadzonych metodą ilościową nie można uogólniać na całą populację, nie jest bardziej ekonomiczne i bardziej pożyteczne ograniczenie się do metod jakościowych: koszt takich badań jest z reguły mniejszy, sposób wnioskowania podobny, a dodatkowo istnieje możliwość bardziej pogłębionego wniknięcia w biografie, postawy i motywacje badanych.

Badania ilościowe, nawet na próbach nielosowych, pozwalają na określenie pewnych zbiorczych cech wyodrębnionych kategorii badanych jednostek i związków między tymi cechami. W badaniach jakościowych trudniejsze jest, jak się wydaje, oddzielenie sytuacji i zdarzeń przypadkowych, nie mających istotnego znaczenia w badanym procesie, od faktów istotnych.

Metodologia badań sondażowych akceptuje celowy dobór próby w badaniach pilotażowych, czyli na etapie weryfikacji narzędzia badawczego i wstępnego rozpoznania problemu. Podobny stosunek można, jak się wydaje, przyjąć do badań na próbach celowych w zbiorowościach migrantów nierejestrowanych. Jeżeli za cel takich badań uzna się zdobycie podstawowych informacji o charakterze tej grupy czy też sformułowanie hipotez do dalszej weryfikacji, to przydatność tego typu badań staje się oczywista.

4.4. Badania panelowe

Migracje, jak wspomniano wielokrotnie w tym opracowaniu, są procesem rozciągniętym w czasie i przestrzeni. Przekrojowe sondaże mają ograniczone możliwości badania przebiegu procesu migracji. Można za ich pomocą odtwarzać historię migracji na podstawie wypowiedzi respondenta (tzw. badania retrospektywne), jednak trudno jest w oparciu o takie informacje analizować czynniki wpływające na ten proces w przeszłości. Do badania zmian zachodzących w czasie znacznie lepiej jest jednak stosować wielokrotne pomiary, sondaże powtarzalne w określonych sekwencjach czasowych.

W badaniach społecznych stosowane są dwa podstawowe typy takich badań. Pierwszy z nich określany jest zwykle mianem analizy trendów lub badaniami cyklicznymi. Podejście to polega na wielokrotnym pobieraniu prób z tej samej populacji i badaniu ich w określonych odstępach czasu. Badania takie pozwalają chwytać zmiany postaw, zachowań, sytuacji na poziomie całej populacji. Można więc mówić na podstawie

²⁰ Oczywiście jest to możliwe tylko, gdy zawartość kwestionariusza badania pozwala na wychwycenie tych zjawisk czy kategorii osób. Nie ma to jednak znaczenia przy doborze próby.

uzyskanych wyników, że liczba migracji w danym okresie wzrosła lub zmalała, że zmieniły się kierunki migracji, jej charakter, efekty ekonomiczne itp. Nie można jednak w oparciu o tego typu badania odpowiedzieć na pytanie o to, czy ogólny przyrost migracji jest efektem rozpoczynania wędrówek przez coraz to nowe osoby, czy też wynikiem wielokrotnych migracji tych samych osób. Analiza trendów przedstawiana jest w postaci szeregów czasowych, w których każdemu okresowi lub momentowi pomiaru przypisana jest określona wartość zmiennej charakteryzującej populację w tym okresie lub momencie.

Drugi typ badań dynamiki zjawisk, znacznie bardziej interesujący w przypadku analizy procesów migracyjnych, to badania panelowe. "Metoda panelowa polega na wybraniu próbki jednostek mających reprezentować badaną populację, oraz na przeprowadzeniu z tymi osobami w dwóch lub więcej różnych momentach czasu wywiadów na temat rozpatrywanych problemów" (Nowak 1965, s.405). Metoda panelowa stosowana jest przede wszystkim w badaniach rynkowych (tzw. panele konsumenckie) oraz w badaniach postaw i opinii. Ale jej zastosowanie może być znacznie szersze i dotyczy również zachowań, statusu, przynależności grupowej.

Ogólnie biorąc idea badań panelowych polega na kilkakrotnym badaniu tych samych jednostek. Powracając po pewnym czasie do badanych wcześniej respondentów (jednostek czy gospodarstw domowych) możemy określić zmiany, jakie nastąpiły w ich sytuacji, poglądach czy zachowaniach. Badania panelowe pozwalają niejako na bieżąco odtwarzać historię jednostek czy gospodarstw domowych, dając znacznie dokładniejsze wyniki niż badania retrospektywne.

Badania tego typu dają też możliwość wyodrębnienia czynników wpływających na zmiany zachodzące w czasie. Badania panelowe szczególną rolę mogą odegrać w wyjaśnianiu konsekwencji migracji. Powracając po kilku latach do badanych wcześniej migranckich gospodarstw domowych można stwierdzić nie tylko, jak na ich sytuację wpłynęła emigracja jednego z członków, czy ktoś jeszcze rozpoczął migrację, czy zmieniły się kierunki migracji, ale również spróbować wyjaśnić, dlaczego migracje poprawiły sytuację w jednych gospodarstwach, a w innych nie.

Jeszcze ważniejsze są badania panelowe imigrantów w środowisku, do którego przybyli. Są najlepszym sposobem do ustalenia, dlaczego jedni odnoszą sukces, asymilują się w nowych społecznościach, a inni ponoszą porażki. W konsekwencji pozwalają więc odpowiedzieć na pytania, jakie cechy migrantów oraz jakie warunki zewnętrzne sprzyjają lub nie sprzyjają sukcesowi. Poznanie odpowiedzi na te pytania ma znaczenie nie tylko czysto poznawcze, ale może stanowić całkiem praktyczne przesłanki do kształtowania określonej polityki migracyjnej i integracyjnej. Nie może więc dziwić, że tego typu badania prowadzone są w krajach typowo imigranckich, jak Australia czy Stany Zjednoczone. W Australii kolejne kohorty imigrantów badane są czterokrotnie: po pierwszym miesiącu pobytu, po roku, dwóch i pięciu latach. W USA wielkie próby panelowe (13.000 osób) losowane są z rejestrów urzędu imigracyjnego i badane kilkakrotnie w okresie pierwszych dwóch lat pobytu, przy czym problematyka wywiadów prowadzonych z imigrantami jest niezwykle rozbudowana i dotyczy zarówno sytuacji poprzedzającej migrację jak i doświadczeń migracyjnych (Bilborrow i inni, 1997, s.244-245).

W badaniach akademickich podejście panelowe stosowane jest dość rzadko, przede wszystkim z uwagi na relatywnie wysokie koszty i konieczność planowania badań (a więc i środków) na wiele lat²¹.

Metodologia badań panelowych jest zasadniczo taka sama jak obowiązująca przy każdym innych badaniach sondażowych, a więc obowiązują takie same zasady doboru próby i wnioskowania statystycznego, jednak realizacja projektów panelowych stwarza szereg dodatkowych trudności. Przede wszystkim każdy kolejny pomiar zmniejsza całkowity stopień realizacji (nie do wszystkich jednostek badania udaje się dotrzeć po raz drugi, czy trzeci), a to oczywiście zmniejsza reprezentatywność próby. Po drugie, realizacja badań panelowych jest w pewien sposób sprzeczna z jedną z podstawowych zasad prowadzenia sondaży, czyli zasadą anonimowości badanych. Po trzecie, w pewnych sytuacjach trudności może sprawiać jednoznaczna identyfikacja jednostek badanych w pierwszym pomiarze. Problem ten nie występuje, gdy jednostkami badania są osoby fizyczne identyfikowane poprzez podstawowe dane osobowe. Trudności pojawiają się, gdy jednostkami badania są gospodarstwa domowe, co bardzo często ma miejsce w badaniach migracji międzynarodowych. W okresie dzielącym pomiary może ulec zmianie skład gospodarstwa (np. na skutek urodzin, zgonów, małżeństw), a także role pełnione przez poszczególne osoby. Dlatego niezwykle ważne jest precyzyjne określenie przed przystąpieniem do badania jednoznacznej definicji tożsamości gospodarstwa domowego²².

Mimo tych wszystkich trudności związanych z kosztami i organizacją procedur badawczych, badania panelowe wydają się bardzo obiecującym podejściem w badaniach migracji międzynarodowych, ponieważ pozwalają znacznie głębiej niż pojedynczy sondaż wnikać w istotę problemu. Wydaje się też, że walory badania panelowego mogą w pewnym sensie równoważyć wady próby wyjściowej towarzyszące często badaniom migracji. W tego typu badaniach bowiem nacisk położony jest na wyjaśnianie zmian, a nie na szacowanie rozmiarów zjawiska.

4.5. Podejście wielotechnikowe: etnosondaż

Trudności w zastosowaniu metod sondażowych do badań migracji międzynarodowych związane są przede wszystkim z doбором próby. Jednocześnie jednak pojawiają się zarzuty, że badania tego typu nie odpowiadają na wiele pytań dotyczących przyczyn i konsekwencji migracji. Decyzje migracyjne, jak podkreśla wielu badaczy problemu, rodzą się w obrębie gospodarstwa domowego, ale pod wpływem sytuacji w społeczności lokalnej migranta²³. Czynniki oddziałujące na poziomie społeczności lokalnych, podobnie jak np. czynniki o charakterze regionalnym, są niemożliwe do określenia wyłącznie w oparciu o wyniki badań sondażowych. Nawet jeśli przyjąć, że badane osoby mogą dostarczyć wielu informacji o społecznościach lokalnych, to jest to

²¹ W socjologii polskiej ostatnich lat największe badania panelowe realizowane są w IS UW przez M. Pohoskiego i dotyczą zmian struktury i ruchliwości społecznej. Do tej pory pomiar na ponad 1000-osobowej próbie ogólnopolskiej przeprowadzony został trzykrotnie (w 1987, 91 i 98 roku).

²² W badaniu panelowym realizowanym w Ośrodku Badań nad Migracjami ISS UW w 1999 roku przyjęto, że wystarczy, aby choć jeden z aktualnych członków gospodarstwa był członkiem gospodarstwa badanego w trakcie pierwszego badania. Taka decyzja może się wydawać dość kontrowersyjna, podyktowana jednak została podstawowymi celami badania.

²³ Społeczność lokalna w teoriach migracji i badaniach nad migracjami międzynarodowymi nie zawsze jest jednoznacznie definiowana. Klasyczne definicje socjologiczne określają społeczność lokalną jako wspólnotę terytorialną połączoną trwałymi więziami między członkami. (Szacki 1981, s.636-637). Jednak używany w literaturze migracyjnej angielski termin *community* może mieć również szersze znaczenie.

wiedza filtrowana przez pryzmat własnej pozycji społecznej i osobistych doświadczeń, wiedza na ogół ograniczona. Trudno wyobrazić sobie, żeby w badaniu ankietowym pytać o stopę bezrobocia na lokalnym rynku pracy, strukturę zawodową ludności, czy historię migracji w okolicy. Tego typu informacje muszą pochodzić z innych źródeł.

Jednocześnie jeżeli w analizach ma być uwzględniony wpływ swoistych cech społeczności lokalnych na decyzje migracyjne lub konsekwencje migracji dla społeczności wysyłających lub przyjmujących, to w badaniach sondażowych każda z tych społeczności musi być reprezentowana dostatecznie licznie. Trudno uzyskać to w próbach ogólnokrajowych, nawet jeżeli zastosuje się wielostopniowy sposób doboru, zmierzający do pewnej koncentracji jednostek badanych w wylosowanych we wcześniejszych fazach lokalizacjach.

Ten dylemat polegający na pewnej sprzeczności między dążeniem do reprezentatywności próby w skali możliwie największej, a uchwyceniem wpływu społeczności lokalnej stara się rozwiązać podejście badawcze zaproponowane przez Massey'a, zwane metodą etnosondażową²⁴. Z punktu widzenia tematu niniejszej pracy najistotniejszą cechą tego podejścia jest połączenie w ramach jednego projektu technik ilościowych i jakościowych, w tym elementów badania monograficznego społeczności lokalnej. Można to uzyskać poprzez koncentrację badań w wytypowanych społecznościach. Wybór tych społeczności nie ma charakteru losowego, przeciwnie jest to świadomy dobór celowy. Kryteria tego doboru mogą być różne. Według Massey'a, powinno się wybierać lokalizacje w możliwie różnorodnych regionach kraju w celu uzyskania obrazu różnego typu migracji i migrantów. W obrębie wytypowanych społeczności prowadzi się ilościowe badania sondażowe na próbach losowych, zbiera materiały monograficzne oraz prowadzi jakościowe badania o charakterze etnograficznym. Końcowym etapem jest badanie sondażowe wśród emigrantów w kraju docelowym²⁵.

Rezultatem takiego podejścia jest uzyskanie bardzo wszechstronnej wiedzy o procesach migracyjnych w objętych badaniami społecznościach lokalnych, swoiste monografie migracyjne tych miejscowości. I tak, jak w przypadku wszystkich badań monograficznych, wyników, w sensie statystycznym, nie można uogólniać na szersze zbiorowości. Różnorodność społeczności dobieranych do badań, ich "typowość" dla regionów czy innych większych jednostek terytorialnych nie zmienia tu niczego. Trafnie charakteryzuje specyfikę tego typu badań Turowski pisząc: "Do istotnych cech badania monograficznego (...) należy ograniczenie i skoncentrowanie się na studium pojedynczego egzemplarza, konkretnej zbiorowości społecznej, "przypadku", *hic et nunc*. Oczywiście tylko jeden obiekt, "jednostka", "egzemplarz" z danego szeregu nie może być i nie jest reprezentatywny dla wszystkich jednostek danego szeregu. Trafnie wielu metodologów podkreśla, że żadna osoba (rodzina, wieś, miasto itp.) nie może być nigdy uznawana za reprezentatywną dla wszystkich osób (wsi, miast czy społeczeństwa globalnego), jeśli "reprezentatywność" rozumieć będziemy w jednym, jedynie uprawnionym znaczeniu statystycznym jako zmniejszoną odbitkę egzemplarzy

²⁴ Dokładny opis metody etnosondażowej można znaleźć w tekście D. S. Massey'a, 1987. *The Ethnosurvey in Theory and Practice*, "International Migration Review", Vol. XXI, No 4. W literaturze polskiej podejście to zostało opisane między innymi w pracy A. Górny, op. cit., s.16-21. Opis adaptacji metody etnosondażowej do warunków polskich zawiera tekst K. Iglickiej, E. Jaźwińskiej, M. Okólskiego, 1996. *Współczesne migracje zagraniczne ludności Polski. Badania etnosondażowe*, „Studia Demograficzne” 4 (126).

²⁵ Adresy emigrantów pozyskiwane są w trakcie badań w społeczności wysyłającej, tak więc próba do tego modułu badania ma charakter celowy.

zbiorowości ogólnej. Tak więc jednostka naturalna, obiekt wzięty do badania monograficznego nie jest nigdy “reprezentatywny”, “typowy”, “przeciętny” itd. Wyników jego badania nie można w sposób statystyczny odnosić do zbiorowości ogólnej, bo procedury statystyczne nie mogą tu być wprowadzone.”(Turowski 1992, s.35).

Czy te uwagi dyskwalifikują podejście etnosondażowe? Z całą pewnością nie, ale wskazują na jego ograniczenia w pewnego typu analizach. Badania etnosondażowe nie odpowiedzą na pytania o ogólną skalę badanych procesów, ale bez wątpienia mogą przyczynić się do ich zrozumienia. Są one “(...) właściwe do odkrywania związków zachodzących między określonymi rodzajami zjawisk, związków między poszczególnymi cechami danego zjawiska, do odkrywania mechanizmów (etapów, faz, tendencji, trendów) przebiegu danego zjawiska, a więc problemów określonych jako zagadnienia tzw. teoretycznego związku cech, w szczególności problemów, w których społeczność lokalna, rodzina lub inna naturalna jednostka społeczna występuje jako zmienna niezależna.”(Turowski 1992, s.36).

Atrakcyjność poznawcza metody etnosondażowej jest dostrzegana przez wielu badaczy. Odrębnym problemem jest właściwe wykorzystanie zebranych tą drogą danych. Jakie typy analiz i wnioskowania możliwe są do prowadzenia na zagregowanych danych sondażowych pochodzących z wybranych celowo populacji (społeczności)? Massey w oparciu o tego typu dane pochodzące z 25 społeczności lokalnych w Meksyku zbudował szereg modeli regresji wyjaśniających przyczyny migracji i prognozujących jej rozmiary w kolejnych latach (Massey, Espinosa 1997). Dane pochodziły z 4.853 gospodarstw domowych. Nie była to jednak reprezentacja ogółu mieszkańców tego kraju²⁶ i w sensie statystycznym uogólnienia na cały kraj nie były uprawnione. Jednak Massey wykorzystał swoje analizy w znacznej mierze do identyfikacji mechanizmów migracji między Meksykiem i USA oraz weryfikacji szeregu teorii migracyjnych, a to można uznać za całkowicie uprawnione.

Inny problem, czy też nawet zarzut stawiany podejściu etnosondażowemu to niedostateczne wykorzystanie zebranego materiału. Badaczom wykorzystującym etnosondaż do analizy migracji międzynarodowych grozi pułapka, w jaką dostała się amerykańska socjografia lat 1920- i 1930-tych, która koncentrując się na gromadzeniu wielkiej ilości faktów, nie potrafiła wykorzystać ich do wypracowania teorii, nawet o ograniczonym zasięgu²⁷.

Metoda etnosondażowa została zastosowana w badaniach nad emigracją z Litwy, Polski i Ukrainy realizowanych w latach 1994–1996²⁸. Autorzy wspólnego projektu badawczego wykorzystali schemat badawczy Massey’a i dostosowali go do lokalnych warunków. Opublikowane do tej pory wyniki potwierdzają zarówno zalety etnosondażu, jak i zarzuty stawiane temu podejściu²⁹. W żadnym z krajów nie udało się do końca zrealizować wszystkich modułów etnosondażowych, przede wszystkim nie zostały podjęte badania emigrantów w kraju docelowym. Jednocześnie jednak badania te zainspirowały do podjęcia kolejnych projektów, które zmierzają do realizacji pełnego

²⁶ Nie jest też do końca jasne czy w analizach stosowane były wagi, a jeśli tak to jakie. Jest to istotne, ponieważ próby pobierane z poszczególnych lokalizacji nie były proporcjonalne do udziału tych społeczności w całej przebadanej zbiorowości.

²⁷ Szerzej ta kwestia została omówiona w referacie na międzynarodową konferencję w Pułtusku: E. Jaźwińska, M. Okólski, D. Stola, 1997. Recent In-depth Studies on Emigration from Poland and Immigration to Poland.

²⁸ Badania te były realizowane na zlecenie Komisji Europejskiej ONZ.

²⁹ Większość opublikowanych wyników z tych badań ma charakter raportów badawczych, nie można więc przesądzać na ich podstawie końcowych rezultatów.

cyklu etnosondażu³⁰.

5. PODSUMOWANIE

Konieczność badania migracji międzynarodowych za pomocą metod ilościowych nie ulega wątpliwości. Jednocześnie zastosowanie takich metod do badania procesów migracyjnych nastęrcza wiele trudności związanych ze specyfiką problemu. Uświadomienie sobie tych trudności stwarza szansę na takie zaprojektowanie i realizację badań, aby cele poznawcze zostały osiągnięte i podstawowe zasady metodologii zachowane.

Przedstawione niżej uwagi, podsumowujące problemy poruszane wcześniej w przedstawionym opracowaniu, mają w pewnej mierze charakter dyrektyw badawczych, które mogą być pomocne przy podejmowaniu badań nad migracjami międzynarodowymi.

- Już na etapie formułowania problemu badawczego należy zastanowić się, czy możliwe jest osiągnięcie celów badania, czy można dotrzeć do populacji badanej, czy można dobrać próbę w taki sposób, aby uprawnione było wnioskowanie statystyczne, czy informatorzy są rzeczywiście odpowiednimi informatorami o sprawach, które są tematem badania. Jeżeli problem badawczy zostanie sformułowany zbyt rozlegle lub zbyt ogólnikowo, zwiększa się prawdopodobieństwo uzyskania rezultatów, które nie odpowiedzą na pytania badawcze lub odpowiedzą błędnie. Wieloaspektowość procesów migracyjnych uniemożliwia praktycznie zaprojektowanie “uniwersalnego” badania, ujmującego wszystkie te aspekty. Dlatego lepsze rezultaty przyniesie ograniczenie się do badania jednego, nawet niewielkiego problemu, ale zbadanie go w sposób poprawny.
- Celem każdej nauki jest stawianie twierdzeń ogólnych, budowa teorii, które nie ograniczają się do przebadanej populacji. Aby takie twierdzenia móc postawić należy mieć pewność, że zastosowana procedura badawcza umożliwia wnioskowanie statystyczne, estymację wyników z próby na populację. W badaniach nad migracjami międzynarodowymi dostęp do prób, które umożliwiałyby ten typ wnioskowania jest utrudniony. Dlatego niezwykle ważne jest poszukiwanie operatów losowania, które spełnią te wymagania w największym stopniu. Wstępne rozpoznanie dostępności operatów pozwoli wybrać najodpowiedniejszy lub podjąć decyzję o przeformułowaniu problemu, “dostosowaniu” go do istniejących możliwości.
- Brak możliwości realizacji badań na próbach losowych nie eliminuje możliwości stosowania metod ilościowych. W badaniach migracji międzynarodowych wykorzystanie prób celowych w pewnych sytuacjach jest niezbędne. W takiej sytuacji należy jednak mieć świadomość, jakie wnioski możemy stawiać w oparciu o uzyskane wyniki, a jakie są nieuprawnione.
- Problematyka migracji międzynarodowych jest bardzo zróżnicowana, różne aspekty procesu migracyjnego wymagają różnych podejść i technik badawczych. Dlatego nie należy ograniczać się do jednej metody czy techniki. Zastosowanie kombinacji różnych technik dostosowanych do problemu badania i dostępnych źródeł informacji może przynieść dużo ciekawsze rezultaty.

³⁰ Taki charakter ma rozpoczęty obecnie projekt badań polsko–ukraińskich realizowany w Ośrodku Badań nad Migracjami ISS UW. W założeniach tego projektu emigranci z Ukrainy do Polski (oraz ich gospodarstwa domowe) mają być badani zarówno w kraju pochodzenia jak i w Polsce.

BIBLIOGRAFIA

Bilsborrow R. E., Hugo G., Oberai A. S., Zlotnik H., 1997. *International Migration Statistics*, Geneva: International Labour Office.

Chałasiński J., 1936. Emigracja jako zjawisko społeczne, „Przegląd Socjologiczny”.

Encyklopedia socjologii, 1999. Warszawa: Oficyna Naukowa.

Fawcett J. T., Arnold F. 1987. The Role of Survey in the Study of International Migration: An Appraisal, “International Migration Review”, vol. XXI, no. 4.

Górny A. 1998. Wybrane zagadnienia podejścia jakościowego w badaniach nad migracjami, “Working Papers” ISS UW, Seria: Prace migracyjne, nr 20.

Iglicka K., Jaźwińska E., Okólski M. 1996. Współczesne migracje zagraniczne ludności Polski. Badania etnosondażowe, „Studia Demograficzne”, nr 4 (126).

Jaźwińska E., 1997. Podstawowe informacje o realizacji badania sondażowego imigrantów w Warszawie, w: Iglicka K., Jaźwińska E., Kępińska E., Koryś P., *Imigranci w Polsce w świetle badania sondażowego*, „Working Papers” ISS UW, Seria: Prace migracyjne, nr 10.

Jaźwińska E., Okólski M. (eds.) 1996. *Causes and Consequences of Migration in Central and Eastern Europe – Podlasie and Slask Opolski: basic trends in 1975 – 1994*, Warszawa: FES/ISS UW.

Jaźwińska E., Okólski M., Stola D., 1997. Recent In-depth Studies na Emigration from Poland and Immigration to Poland, referat prezentowany na międzynarodowej Konferencji “Central and Eastern Europe – New Migration Space”, Pułtusk, 11–13 grudnia 1997.

Kublik A., Przybyłowska I., Rostocki W. A., 1998. Badania ankietowe, w: *Encyklopedia socjologii*, t.1, Warszawa: Oficyna Naukowa.

Lee E. S., 1972. Teoria migracji, w: *Modele migracji, Przegląd zagranicznej literatury geograficznej*, Zeszyt 3/4, Warszawa: IG PAN.

Lissowski G., 1971. Problem jednostek niedostępnych w reprezentacyjnych badaniach socjologicznych, w: Szaniawski K. (red.), *Metody matematyczne w socjologii*, Warszawa.

Lissowski G., 1999. Metody ilościowe, w: *Encyklopedia socjologii*, t. 2, Warszawa: Oficyna Naukowa.

Massey D. S. i inni, 1993. *Theories of International Migration: Review and*

Appraisal, "Population and Development Review", vol. 19, no. 3: 431-465.

Massey D. S., 1987. The Ethnosurvey in Theory and Practise, "International Migration Review", vol. XXI, no. 4.

Massey D. S., Espinosa K. E., 1997. What's Driving Mexico-U.S. Migration? A Theoretical, Empirical and Policy Analysis, "American Journal of Sociology", vol. 102, no 4.

Mayntz R., Holm K., Hubner P., 1985. Wprowadzenie do metod socjologii empirycznej, Warszawa: PWN.

Migracje zagraniczne ludności w Polsce w latach 1988-1997, 1998. Warszawa: GUS.

Nowak S. (red.), 1965. Metody badań socjologicznych, Warszawa: PWN.

Nowak S., 1970. Metodologia badań socjologicznych, Warszawa: PWN.

Okólski M., 1994. Migracje zagraniczne w Polsce w latach 1980 – 1989. Zarys problematyki badawczej, „Studia Demograficzne”, nr 3 (117).

Okólski M., 1997. Statystyka imigracji w Polsce. Warunki poprawności, ocena stanu obecnego, propozycje nowych rozwiązań, "Working Papers" ISS UW, Seria: Prace migracyjne, nr 2.

Recommendations on Statistics of International Migration, Revision 1, 1998. "Statistical Papers", Series M, no. 58, rev. 1, New York: United Nations.

Rogers R. 1984. Return migration in comparative perspective, in: Kubat D. (ed.), The Politics of Return Migration. International Return Migration in Europe, New York: Center for Migration Studies.

Slany K. (red.), 1997. Orientacje emigracyjne Polaków, Kraków: Uniwersytet Jagielloński.

Sulek A., 1986. Metody analizy socjologicznej, Warszawa.

Sulek A., 1990. W terenie, w archiwum i laboratorium: studia nad warsztatem socjologa, Warszawa: UW.

Szacki J., 1981. Historia myśli socjologicznej, Warszawa: PWN.

Thomas W. I., Znaniecki F., 1976. Chłop polski w Europie i Ameryce, Warszawa: LSW.

Turowski J., 1992. Socjologia wsi i rolnictwa, Lublin: Norbertinum.